

3 Het glibberde weg

Een soort maïzena

Het kabinet dat premier Van Agt op 16 januari 1978 aan de Kamer kon presenteren had tenminste één ding met zijn CDA gemeen: velen gaven niet veel voor het overleven ervan. In de Kamer had zijn coalitie met de VVD een minimale meerderheid en de afstandelijkheid van de loyalisten binnen zijn eigen partij leek een veeg teken. Het kabinet had ook het tij niet mee. Al bij de regeringsverklaring moest Van Agt een beleidsnota over extra bezuinigingen aankondigen. Nu leek de economie het nog wel redelijk te doen, maar de onder Den Uyl opgelopen werkloosheid bleef hardnekkig en dat leverde tekorten op en steeds grotere gaten in de sociale zekerheid. Van Agt moest gaan doen wat Den Uyl en Duisenberg in 1976 hadden aangekondigd: de groei van de uitkeringen beperken, salarissen matigen en snoeien in de groei van de overheid. CDA en VVD lieten niet na dit de PvdA onder de neus te wrijven. Duisenbergs extra bezuinigingseisen zouden de PvdA nog jarenlang achtervolgen. Aantjes sprak veel en graag over de continuïteit van beleid, wat de loyalisten gerust stelde. De oppositie wist er niet goed raad mee. Den Uyl weigerde zelfs aan het eind van het debat over de regeringsverklaring zijn opvolger de hand te schudden.

Het zelfvertrouwen bij Van Agt en zijn CDA groeide. Op 29 maart 1978 bij de Statenverkiezingen schoot de partij de PvdA voorbij en behaalde 35,1 procent van de stemmen. Even later bij de gemeenteraadsverkiezingen in mei viel de PvdA zelfs terug en sprong het CDA ruim 3 procent vooruit. Het zelfvertrouwen van Van Agt werd ook gevoed door de manier waarop hij de discussies in het kabinet leidde. Hij kreeg er beter greep op dan verwacht. Niet alleen de ministers Andriessen van Financiën en de VVD'er Van Aardenne van Economische Zaken gaven hem rugdekking. Nog een collega zorgde daarvoor: de minister zonder portefeuille belast met wetenschapsbeleid, Rinus Peijnenburg, oud-topper van de christelijke werkgevers. 'Die was in het kabinet gehaald om Van Agt aan de hand te nemen,' zegt de nieuwe

econoom in de CDA-fractie Gerrit Gerritse. Het was de bedoeling geweest hem als financieel-economisch hulpstuk voor de nieuwe premier staatssecretaris te maken van Algemene Zaken. Deze eigenzinnigheid moest Van Agt snel loslaten om de verhoudingen met andere ministeries niet te belasten. De post wetenschapsbeleid was dan wel zo handig: Peijnenburg werd voluit minister en kon tegelijk de vvd'er op Onderwijs, Arie Pais, in de gaten houden. Die had graag op Financiën gezeten en had de naam even slim als eigengereid te zijn. Een vroegtijdig overlijden van Peijnenburg verhinderde overigens dat zijn rol tot bloei kon komen. Het kabinet begon met het opmaken van het bestek voor de ingrepen om de economie weer gezond te krijgen. Al in de eerste vergadering besloot het concreet vier miljard extra te bezuinigen.⁸² Het was Andriessen en Peijnenburg menens.

Binnen het CDA hadden de samenwerking bij de campagne en het vastleggen van de fusiedatum op 1 juni 1980 het klimaat veraangenaamd. Wat ideologisch onder ARP-goeroe Hoogendijk was gezaaid, werd nu langzaam maar zeker geoogst. Onder leiding van Piet Steenkamp zette een zware commissie van de wetenschappelijke instituten van de drie partijen zich aan een nota over de economische orde van de samenleving en de politieke consequenties daarvan. Rapporteurs waren de auteur van *Gerede twijfel*, Hans Borstlap en Ad Veenhof van de actie *Wij horen bij elkaar*. Toen zij in oktober 1978 met hun rapport kwamen, was Steenkamps filosofie al in de titel herkenbaar: *Gespreide verantwoordelijkheid*.

Het stuk sloeg aan. Het doemdenken over welvaart en groei had met het rapport van de Club van Rome en de oliecrisis van 1973-1974 vleugels gekregen. De recepten van links hadden weinig zoden aan de dijk gezet. Meer overheidssturing verergerde de structuurproblemen van de economie alleen maar. Inflatie en werkloosheid gingen handnekkig omhoog. Rechts-liberale oplossingen bleven steken in bekende betogen over sociale lasten en vrij spel voor het bedrijfsleven. Indachtig Steenkamps devies 'Bij beide mag je wat en bij beide mis je wat' zette de nieuwe CDA-nota zich daartegen principieel af. Het rapport formuleerde de kernbeginselen van de christen-democratie in nieuwe taal. 'Wij breien door aan dezelfde sok' noemde Jan de Koning dat.

Voor die kernbeginselen gebruikten de opstellers de term grondmotieven. Dat was allereerst *verantwoordelijkheid*. 'Het verantwoordelijk zijn zit in mens en schepping. Het is een wezenskenmerk, een levensvoorwaarde.' Zonder ruimte voor het beleven van dat wezenskenmerk zouden samenleving en economie naar de knoppen gaan. Aan

twee kernbeginselen zou de verantwoordelijkheid moeten worden getoetst: *rentmeesterschap* en *solidariteit*. Rentmeesterschap wil zeggen: de wereld bewaren als gemeenschap, niet als slagveld willen zien. Daar hoort het behoeden en bewerken van de natuurlijke schepping ook bij. Solidariteit was de vorm waarin 'de mens zijn bestemming en vervulling (vindt) in het gericht zijn op de ander'. Vanuit een op deze manier 'georiënteerde verantwoordelijkheid' werd de ontwikkeling van de moderne economie geanalyseerd en werd de blik van PvdA en VVD daarop kritisch bekeken.

Als kernprobleem van de economie beschouwden de opstellers het 'leren inzien dat verzorging niet meer werkelijk in dienst staat van mensen wanneer wij geen weet willen hebben van voldoende, van genoeg.'⁸³ Om dit vraagstuk aan te pakken diende de economische orde herzien te worden door een nieuwe spreiding van verantwoordelijkheden. Overheid, ondernemingen, sociale partners en organisaties moesten hun rollen toesnijden op de posities en bevoegdheden die hen natuurlijk toekomen.

Al snel werd *Gespreide verantwoordelijkheid* het richtinggevend document voor de nieuwe partij. Arie Oostlander zag als directeur van de Kuypersstichting met genoegen hoe zijn mensen toonaangevend bleven en het CDA inhoud gaven. Het lukte voor het eerst met kracht een 'synthese te bieden van de waardevolle aspecten van het protestants-christelijke en rooms-katholieke denken op politiek en sociaal terrein. Ook daarin was het trendsettend, want nu kon men begrijpen *waarom* wij één partij konden zijn,' zegt hij. Zoiets gebeurde niet vanzelf. Er moest uit die twee denkwelden voldoende inbreng komen. Zo kon er veel achterhaalds opzij gezet worden, ook in gedragspatronen. Oostlander vertelt met een grijns: 'Toen ik bij de Kuypersstichting kwam in 1975 was de toon nog ouderwets. Dat ik Arie genoemd wilde worden, nou dat was wat. Hoogendijk was nog *meneer* geweest. Intimi mochten hem *Guillaume* noemen. Ook zoiets: ik kreeg tussen de middag broodjes op mijn kamer gebracht door de conciërge met een doekje over zijn arm. Daaraan maakte ik meteen een eind, ik vond het bespottelijk.'

Commissies die een nota schreven mochten niet in een ivoren toren aan het werk. Schaterend vertelt Oostlander: 'De cultuur was heel democratisch: we paktten elkaars stukken meedogenloos aan!' Dat werd een vast proces van toetsing via discussies in de staf en in clubs van hoogwaardige partijleden en denkers. 'Pas na dat proces ging er iets naar buiten via studiecmissies en sectoroverleggen. Daarna pas

werd gepubliceerd. We konden genadeloos zijn. *Gespreide verantwoordelijkheid* werd eerst in onze kring keihard aangepakt. Zo groeide iets stevig. Het ging mij om de trend te zetten, niet om via *trendy* verhalen aan te komen met *trendy* ideeën. Dat vind ik walgelijk goedkoop.'

Zijn medewerker Hans Borstlap zag dat Oostlander de kijk van Hoogendijk overnam, terwijl de ruimte voor nieuwe vormen en impulsen groeide. 'Die voorttrekkersrol kwam niet toevallig. Het Wetenschappelijk Instituut moet enigermate los van een partij – soms dwars tegen fractie en partij in – komen tot ideeën. Het is cruciaal voor de integriteit van de partij dat zij die rol erkent. Wim Hoogendijk had daarbij een visionaire insteek: volop antirevolutionair, maar enorm begaan met de christen-democratie in brede zin. Hij had ook vrienden onder katholieken. Dat kon je in die tijd niet van alle antirevolutionairen zeggen. Daar werd met enig *dédain* omheen gelopen, zo van: ach...'

Oostlander daarentegen ging door met de herontdekking van de katholieke denklijnen. Dat was niet altijd eenvoudig, omdat de cultuur van de KVP zo anders was. Willy van Lieshout ervoer dat ook: 'Het beargumenteerd funderen van je ideeën behoorde in de protestantse hoek tot de cultuur. Katholieken toetsen meer instinctmatig met een blik naar pragmatische oplossingen. De KVP legde gestructureerd en doelgericht een link tussen de top en de basis, in alle sectoren van de maatschappij. Zo was er de commissie onderwijszaken en cultuur, die ook voor het Wetenschappelijk Instituut materiaal en mensen leverde. Dat werd niet van bovenaf opgelegd. Mensen aan de basis, die in allerlei andere netwerken zaten, vormden zo'n club. Dat vertakte zich als een zwamvlok.'

Zulke netwerken leidden inmiddels een kwijnend bestaan. 'De KVP was haar eigen filosofie kwijtgeraakt. De rijkdom van het katholieke sociaal denken kwam ik in Nederland nergens meer tegen. Men was dat bijna vergeten,' bemerkte Oostlander verwonderd. Borstlap wist waaraan dat lag: 'De KVP was als de dood dat ze schijf na schijf zou teruglopen; ze was volstrekt in verwarring. Die jongens begonnen allemaal met prognoses, met *polls* en zo, ook vanwege een gebrek aan besef wat hun politieke beginselen waren. Onderzoekbureaus gingen kijken hoever ze kwamen als ze dit of als ze dat zouden doen. Wij waren in de Kuyperstichting daar nooit zo mee bezig.'

Oostlander deed moeite het katholieke gedachtegoed te reanimeren. 'Lijnen als die van de subsidiariteit' wilde hij opzoeken. 'Ik merkte direct dat je daarvan uit de KVP nauwelijks iets meekreeg. Pas toen

ik actief werd in de Europese unie van christen-democratische partijen ontdekte ik hoe rijk die lijn was. De Italiaan Roberto Papini opende mijn ogen daarvoor. Het werk van de grote denker Von Nell Breuning kwam via de denktanks van de CDU op ons af, niet via de KVP. De KVP was innerlijk gesecculariseerd, dus moesten wij dat gedachtegoed terugroepen. Het CDA heeft bewust een stoot gegeven aan de katholieke identiteit. Een fenomeen was dat hoor, dat uit ónze kring de nadruk werd gelegd op de diepgang en de actualiteit van de katholieke traditie.' Net als twintig jaar daarvoor was het de Europese samenwerking, die ingesloten patronen hielp overwinnen. De inspiratie kwam niet uit eigen land of achterban, maar door de luiken open te zetten.

Het succes van *Gespreide verantwoordelijkheid* stond niet op zichzelf. De zware partijcommissie onder baron Van Verschuer was goed op streek met de netelige grondslagkwestie. Oostlander kon daar zijn idee kwijt over de politieke overtuiging als bindend besef van een partij. De kern was dat een politieke partij geen kerkgenootschap is. Zo'n partij selecteert niet op geloof, maar op politieke beginselen, gebaseerd op waarheden en overtuigingen vanuit de Bijbelse boodschap, zo vertelde hij. Borstlap: 'Het mooie van dit rapport was dat het precies die kern aangaf waarop de christen-democratie zich moest profileren. De samenleving is opgebouwd uit kringen met alle een eigen betekenis voor het leven. Een kerk, een onderneming, het gezin, de overheid, ze hebben alle hun eigen betekenis. Een politieke partij is ook zo'n kern, die lieden groepeerd die iets hebben met de maatschappij op grond van politieke beginselen. Die verschillende kernen hun volle betekenis laten krijgen, dat is de christen-democratische benadering.' Oostlander verbond zo het uitgangspunt van Steenkamp – 'het evangelie als opdracht' – met Hoogendijks 'het is niet een godsdienstig genootschap, maar een politiek actiecentrum'. Bijna profaan schreef hij: 'Het christelijke en de opdracht zijn geen afzonderlijke elementen, welke door een soort maïzena *gebonden* moeten worden. Beide zijn één in de politieke overtuiging.'⁸⁴

Jos van Gennip – later Oostlanders opvolger als chef-ideoloog – kijkt trots terug op dit werk. 'Het afscheid van de KVP was bevrijdend. Die zat gevangen tussen drie stromingen: een die geen perspectief meer zag voor een christelijk geïnspireerde partij, een die heimwee bleef koesteren naar een visie van vóór het Vaticaanse Concilie, en een die de sfeer en het gedachtegoed van de bevrijdingstheologie omarmde. Ik vind dat er gewonnen is met de komst van het CDA. De Bijbel als grondslag voor politiek handelen is grote winst: het Woord hanteren

zonder onmiddellijk de vraag te stellen wat de kerkelijke binding is van wie het hanteert, is een dubbel voordeel. Het maakt Het Woord blijvend relevant. Zonder dat het wordt gebonden aan de ene of de andere dogmatische interpretatie.' De ambitie was niet gering. De partij was nog pril. Het denken moest daarom overtuigend en grondig gebeuren. 'Als wij met iets nieuws kwamen, moesten we iets brengen dat er mocht wezen. We moesten het helemaal doordacht en kritisch getoetst hebben,' vertelt Oostlander.

Conspiratief was het niet

Het kabinet-Van Agt kreeg na zijn goedgeluimd begin een reeks tegenslagen. Het begon toen de Amerikaanse president Jimmy Carter zich voornam een nieuw soort, griezelig doeltreffend atoomwapen in te voeren: de neutronenbom. Hiermee reageerde hij op de waarschuwingen van de Duitse bondskanselier, de sociaal-democraat Helmut Schmidt, dat nieuwe Sovjet-raketten de situatie in Europa uit het lood brachten: 'Er kwamen elke maand zo'n acht raketten bij. Elke SS-20 raket kan drie kernkoppen tegelijk dragen, en elke daarvan kan op een ander doel gericht worden. Ofwel: een enkele SS-20-raket kan tegelijkertijd drie verschillende doelen vernietigen, of het nu drie vliegvelden of drie steden zouden zijn,' siddert Schmidt in zijn memoires.⁸⁵

De zelfbewuste Duitse staatsman vond de vrome Carter een amateur in de wereldpolitiek. Schmidt zette een alternatieve strategie uiteen: de Amerikaanse onderhandelaars moesten de op Europa gerichte raketten net zo hard bestrijden als de atoomwapens van de Sovjets die Amerika zelf als doelwit hadden. Het was de vraag of de neutronenbom dat streven naar beperking dichterbij zou brengen. Schmidts zet onthutste Washington: 'men was eerst verbluft, vervolgens geïrriteerd en uiteindelijk diep bezorgd.'⁸⁶ President Carter maakte een ommezwaaai. De vs zouden in Europa raketten plaatsen die door hun technologische vernuft bliksemsnel de Sovjet-Unie konden treffen. Dat zou de Russen onder druk zetten en dan konden die nieuwe raketten worden weggestreept tegen de SS-20's.

Het Nederlandse kabinet was door de ophef over de neutronenbom intussen gehavend. De minister van Defensie was al na een paar maanden opgestapt, omdat hij de neutronenbom onverenigbaar vond met zijn geweten. Die minister was ex-oppositieleider van de CHU, Roelof Kruisinga. Zijn onberekenbaar gedrag brak hem als minister snel op.

De nieuwe voorzitter van de CHU, Luuk van Leeuwen, bleek daarmee minder geduld te hebben dan zijn voorganger Van Verschuer. 'Kruisinga zat diep in het moeras,' vermoedt CH-penningmeester Smits. 'Hij was ineens atoompacifist geworden. In doopsgezinde kringen – waar hij kerkelijk toe gerekend werd – golden dit soort opvattingen wel. Kruisinga had mij er nooit van laten blijken. De neutronenbom was een *cover up*.'

Kruisinga vond dat het kabinet meteen *nee* moest zeggen en had er moeite mee dat het nieuwe wapen werd ingezet in de onderhandelingen. Steun kreeg hij nauwelijks, omdat de tegenstanders van kernwapens zijn plotse bekering wantrouwden. En hij had de vvd in de eerste weken van het kabinet al van zich vervreemd. Voor die partij was zo'n weifelende houding tegenover het Navo-beleid een reden te meer deze minister geen steun te geven. vvd-leider Wiegel raakte gealarmeerd. 'Ik vernam van de secretaris-generaal van Defensie dat zijn minister een brief wilde sturen naar de Amerikaanse bondgenoot, waarin hij zijn mening als regeringsstandpunt zou kenbaar maken. Ik heb toen tegen de secretaris-generaal gezegd: U bent er verantwoordelijk voor dat die brief niet de deur uitgaat. Een minister is moeilijk te handhaven als die zo opereert.'

Zo was vlak na de komst van het kabinet-Van Agt de eerste van de leiders uit de jaren daarvoor op een zijspoor gekomen. De neutronenbom had in het CDA de pacifistisch ingestelde delen van de achterban en de loyalisten gealarmeerd. Linkse organisaties en *Ban de bom*-groepen roerden zich. De PSP, PPR en vooral de CPN zagen een prachtkans zich weer te profileren na hun verwoestende nederlaag bij de Kamerverkiezingen. Dat bracht de PvdA in het gedrang en die begon op te schuiven naar extremere standpunten. De loyalisten kregen daardoor ruimte om een eigen opstelling te markeren zonder meteen Van Agt en zijn kabinet te laten vallen. Fractie leider Aantjes slaagde er zo in zowel zijn fractie als de coalitie bijeen te houden.

Van Agt bleef in het internationaal overleg overeind, geen terrein waar hij voor geprepareerd leek. Hij koerste in het begin op ervaren collega's, vooral de charismatische premier van België, de christen-democraat Leo Tindemans. Zij bouwden een persoonlijke band op. Nog een voorbeeld van over de grens was Helmut Schmidt. In hem beleefde Van Agt nu eens een socialist die niet liep te drammen. Bondig en met flair zette Schmidt de grote lijnen van economie en buitenlandse politiek uiteen. Alles wat Van Agt bij Den Uyl miste, trof hij aan bij Schmidt. De eensgezindheid van de Benelux en Bonn werd stevig onderstreept.

Zo eensgezind was het CDA zelf niet. Een partij waarvan kerkelijk meelevende mensen de hoofdmoot van de kiezers vormen en waarvan het kader meestal ook actief is in kerkelijke en christelijk-sociale organisaties, is extra gevoelig voor wat in die wereld leeft. Dat gold nog sterker voor de groepen rond de loyalisten, die zich als het vooruitstrevende deel van gelovig Nederland beschouwden. De werkgroep *Niet bij brood alleen* en de Arjos werden sterk beïnvloed door actiegroepen, die zich op kerkelijke wortels of godsdienstige motieven beriepen, zoals het IKV, Pax Christi, en Kairos. Na 1990 zou blijken dat eerder verontwaardigd van de hand gewezen vermoedens over directe en materiële steun vanuit de Sovjet-Unie voor mantelorganisaties in West-Europa, die het protest moesten aanwakkeren, juist waren geweest. Hoewel velen binnen het CDA de steun aan dit protest op z'n minst naïef vonden, durfden zij de religieus geladen drijfveren zelden ter discussie te stellen. Daarvoor was het CDA nog te pril en bleek het onderwerp te explosief. Dat gaf de loyalisten een thema waarmee zij de partijleiding onder druk konden zetten.

Voorals in de Tweede Kamer bleek het een heel karwei de verschillende bloedgroepen en ego's uit de drie vroegere fracties harmonisch te leren samenwerken. Willem Aantjes wist er als fractievoorzitter niettemin eer mee in te leggen. Het begin van zijn voorzitterschap had weinig goeds beloofd. Dat hij bij een noodgedwongen tweede stemming de tweede man achter Van Agt was geworden liet zien dat hij een smalle basis in de fractie had. De lucht klaarde snel op toen Andriessen en Kruisinga naar het kabinet vertrokken. Aantjes had als fractievoorzitter veel pluspunten. Hij had in de verscheurde ARP-fractie vijf jaar ervaring in die functie. Bovendien kende hij het parlementaire handwerk als weinig anderen. Hij zat al sinds de jaren vijftig in de Kamer en had met de portefeuille volkshuisvesting naam gemaakt. Aantjes was één van de meest gehaaide debaters, wiens kennis van zaken en zeker van procedures ontzag afdwong.

Binnen het CDA had Aantjes zich ontpopt als man van de gewetensvolle aarzelingen met de komst van die ene partij. Op de post van fractievoorzitter, de etalage van de partij, was Aantjes een levensverzekering voor al diegenen die vreesden dat het CDA een zwabberige middenpartij zou worden. Piet van Zeil: 'Aantjes had een sterk dualistische opstelling tegenover het kabinet, daarin was hij een rasechte anti-revolutionair. Bovendien gaf hem dit een afstand waarmee hij de loyalisten binnenboord kon houden en dat afstandelijke in hem paste – gek genoeg – weer goed bij Dries.'

Het palet van leidende figuren in het CDA bood een uitgekiend politiek beeld, zo bleek nu. Aantjes vertegenwoordigde de groep die de coalitie en het CDA met afstand bleef bekijken en de trouw aan de eigen beginselen voorop stelde, Steenkamp was de belichaming van de eenwording en het oecumenisch idealisme en Van Agt was meer en meer de man die de goede verhoudingen in de coalitie en de volharding tegenover de PvdA symboliseerde. Doordat Aantjes de parlementaire leider was, werd voorkomen dat het kabinetsbeleid en de opstelling van de fractie al te snel op één noemer werden gezet. Geen monisme dus, maar dualisme.

Dat hield het politiek bedrijf niet alleen levendig, maar het gaf de CDA-fractie ruimte voor de groei naar een gezamenlijke identiteit. Aantjes had in zijn fractie veel steun van oude rotten, die zijn eerdere optreden vaak minder hadden gewaardeerd. In het bijzonder zijn partij- en streekgenoot uit de Alblasserwaard, Maarten Schakel. Die kon het zich als gereformeerd mannenbroeder bovendien veroorloven Aantjes af te remmen. Als het ging om de vraag wie het meest door alle waten gewassen Kamerlid was, won Schakel het zelfs van Aantjes en die wist dat. 'Af en toe werd hij tot de orde geroepen door Maarten Schakel als er iets te veel de richting opging van de ARP. Aantjes hield zich in toom als Maarten in de buurt was,' merkte Gerrit Gerritse.

De verschillen in cultuur tussen CHU, KVP en ARP maakten de fractievergaderingen soms moeizaam. Wel groeide onder de nieuwe leden waardering voor die verschillen in stijl. Gerrit Braks zegt over ARMensen: 'Ze gaan écht het gevecht aan en dat werkt committerend naar elkaar. Ze blijven elkaar bezighouden met de grote vragen. Maar tjonge, ze doorklieven elkaar wel af en toe! Ik mag dat wel. Dat had ik in Brussel leren waarderen bij Jan de Koning.' In deze sfeer bleek de manier van leidinggeven van Aantjes zeer geschikt. Hoe gedreven hij zich naar buiten toe ook presenteerde, intern was hij iemand die werkte via de techniek en regels van het proces. Piet van Zeil: 'Hij gedroeg zich echt als de voorzitter, legde het volle accent op het fractieberaad. Dáár diende beslist te worden. Dat leidde hij scherpzinnig, hij was uiterst procedureel. Zelfs bij een inhoudelijke discussie wist hij de conclusie altijd te vangen in *een verdere procedure om dit af te handelen* of zoiets. Hij deed dat knap.'

Vice-voorzitter Ruud Lubbers legde zich er vooral op toe de lijn van de fractie op het sociaal-economisch terrein uit de verf te laten komen. Aantjes kon bouwen op Lubbers. 'De discussies in de Kamer over *Bestek '81*, het bezuinigingsplan van het kabinet, heeft Ruud gedaan. Al

die economische dingen, daar ligt mijn kracht niet.⁷⁸⁷ Van Agt en Aantjes hadden meer gemeen dan zij lieten blijken. Lubbers moest in zijn nieuwe rol soms enige scepsis overwinnen, want als oud-minister had hij weinig parlementaire ervaring. Lubbers maakte indruk door zijn ijver. Het primadonna-achtige uit de formatieperiode had hij als weinig effectief haastig afgelegd.

Veel ijver was ook gevraagd nu het kabinet in de loop van 1978 met zijn financieel-economisch masterplan kwam: *Bestek '81*. Peijnenburg en Andriessen hadden met VVD-minister Van Aardenne de grote lijnen uitgezet, gesteund uiteraard door Jelle Zijlstra. De groei van de staatsuitgaven moest worden afgeremd. Uiteindelijk zou de totale overheidssector in 1981 niet op 210 maar op 200 miljard gulden mogen uitkomen. Bijna de helft van die mindere groei was door het kabinet-Den Uyl aangekondigd, maar nooit concreet ingevuld. De andere helft moest daar nu bovenop komen, omdat de economische groei verder tegenviel en de stijgende werkloosheid de lasten extra opjoeg. De werkloosheid zou dan omlaag gebracht worden van 200 naar 150 duizend.

Van Agt presenteerde *Bestek '81* met veel fanfare als 'heilsplan' om een alle-hens-aan-dekgevoel op te roepen in de coalitie en de samenleving. Het lukte hem niet. Zijn geloofwaardigheid als noodklokkenluider van de economie was beperkt. Hij had zich zozeer geprofileerd als man van de immateriële zorgen en het 'ethisch reveil', dat zo'n boodschap uit zijn mond nooit veel natuurlijke weerklank kon krijgen. Hij had het zelf goed gezien: premier Jelle Zijlstra zou hiervoor de sterkste vertolker zijn geweest.

Binnen het kabinet was de eensgezindheid over het 'heilsplan' broos. VVD'er Pais had voorheen bezuinigingen van achttien miljard gulden nog te weinig gevonden, maar vond nu ombuigingen maar niks, zodra ze ten koste van zijn onderwijsportefeuille gingen. Hij steunde daarom CDA-collega Albeda van Sociale Zaken, die vermoedde dat de werkloosheid niet voldoende zou dalen en daarom extra banen bij de overheid bepleitte. Ook minister Willem Scholten van Defensie – geen familie van Jan Nico – wilde minder inleveren: hij wees op afspraken die met de bondgenoten waren gemaakt om de Navo-uitgaven juist met drie procent te laten toenemen. Scholten wist zijn zin door de drukken, juist omdat hij er net zat en de coalitie niet nog eens heibel wilde op dat terrein na de capriolen van Kruisinga.

Voorals bleef grote zorgen houden. In de sociale zekerheid, bij de lonen en sociale voorzieningen moest de groei steeds scherper worden afgeremd. Albeda woonde in Rotterdam, niet ver van Lub-

bers; hun visites werden regelmatig en indringender. Zij dachten hetzelfde: de bezuinigingen moesten worden doorgezet, maar de CDA-achterban was er niet aan toe. Doorzetten kon beter kalmpjes aan gebeuren en de overheid moest flink geld blijven uittrekken voor werkgelegenheidsplannen.

Dat werd de benadering waarmee Lubbers de fractie op één lijn kreeg, een die Aantjes graag ondersteunde. Gerritse: 'Op een of andere manier waren we ervan overtuigd dat *Bestek '81* moest worden uitgevoerd, maar dat het voor de kiezers heel slecht was. Die waren daar nog niet aan toe, vonden wij. Dit gebeurde onder aanvoering van Lubbers; je denkt toch niet dat Lubbers zich laat voortduwen? *Bestek '81* is volledig uitgehold, al is het wel zo dat hij geen moeite had de fractie daartoe te krijgen.' Albeda en Lubbers formuleerden allerlei bijstellingen die de indruk wekten dat de scherpe kantjes er zouden afaan. Ook vonden zij meer gebaren naar de vakbeweging nodig om deze tot vrijwillige loonmatiging te bewegen. Gerritse: '*Bestek '81* is verziekt. Harde ingrepen werden prompt gecompenseerd. Werd 5 procent van de mensen ergens door getroffen dan kwam er een maatregel overheen, waardoor 100 procent van de mensen compensatie kreeg. Zo was het effect helemaal weg.'

Defensie en Sociale Zaken werden ontzien. Dat paste bij het profiel van het CDA als sociaal denkende partij, die pal stond voor het westerse bondgenootschap. Een sociaal hart met een nuchtere kijk op de buitenwereld, dat leek geen gek partij-imago. Maar dan moest die partij wel zorgen dat de sanering van de economie zou doorgaan en dat de balans tussen sociaal en nuchter in evenwicht bleef. Dat bleek moeilijker dan gewenst. Regelmatig trokken oprispingen van ontevreden loyalisten de aandacht van de media. Van Agt begon zich in het najaar van 1978 publiekelijk daaraan te ergeren. Steenkamp werd woest toen Jaap Boersma met enkele anti-papistische trappen na zijn vertrek uit de CDA-fractie aankondigde. Aantjes suste het. In Boersma's plaats kwam een nieuwe, ook op economisch terrein behoudend denkende figuur uit de Nederlands Gereformeerde Kerk. Die zou voor rust zorgen, zo heette het van Bert de Vries.

Wat er ook kwam, geen rust. Een krijtwitte Ruud Lubbers en een vaderlijk bedrukt kijkende Maarten Schakel zaten naast Aantjes toen deze op 7 november 1978 bekendmaakte dat hij zich terugtrok als fractievoorzitter. De vorige dag had Lou de Jong, om lekken in de media voor te zijn, beschuldigingen naar buiten gebracht over Aantjes' gedrag in de laatste jaren van de oorlog, toen hij een jaar of twintig oud

was. Aantjes zou niet alleen gesympathiseerd hebben met de nazi's maar ook lid van de Waffen-ss zijn geweest en bewaker in het strafkamp Port Natal in Drenthe. De schok was enorm: Aantjes, de bewogen evangelische politicus, een ss'er? Het akelige was dat nu bleek dat al vele jaren allerlei geruchten van deze aard de ronde deden binnen de ARP en Aantjes nooit klaarheid had willen geven over zijn jeugdijaren. Pogingen van een grote groep fractieleden, aangevoerd door Lubbers, om Aantjes slechts tijdelijk een stap terug te laten doen, waren alleen daarom al onhaalbaar en naïef. Een politicus die – zoals Aantjes bevestigde deed – de morele lat voor anderen hoog legt, is extra kwetsbaar.

Hoe moeilijk hij het zichzelf had gemaakt, werd duidelijk toen een grondig onderzoek de feiten boven tafel bracht. Aantjes was nooit lid van de ss geweest, en had alleen meer dan dertig jaar lang heen gedraaid om de weinig heroïsche feiten van zijn tewerkstelling en vlucht uit Duitsland. De Jong was dan wel zeer slordig en voorbarig geweest, maar voor Aantjes veranderde de einduitslag nauwelijks iets. Het vertrouwen in de hoge toon waarmee hij de rest van het CDA jarenlang de maat had kunnen nemen, kon hij nooit meer herwinnen. Lou de Jong kon aanblijven als directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, maar Aantjes vond geen weg meer terug. De man van de bergrede was van de rotsen gestort.

De nieuwe fractievoorzitter werd Ruud Lubbers. Parlementaire ervaring had hij nauwelijks langer dan een jaar en zijn promotie verstoorde het evenwicht tussen de bloedgroepen in de CDA-top: naast Van Agt en Steenkamp een derde KVP'er op een toppositie. Dat hij het toch werd sprak duidelijke taal over de waardering voor zijn inzet en brille. Maar ook over de diepe verdeeldheid waarin de ARP-gelederen waren achtergebleven na Aantjes' ontluistering. In het kabinet zag Albeda zijn positie versterkt. De premier nam het ook waar: 'Er was een entente tussen Ruud en Wil Albeda. Die had politieke gevolgen. In die tijd zaten die twee Rotterdamse kompanen zondagsmorgens samen aan de koffie met sherry en namen de komende week door. Conspiratief was het niet. De fractie wilde nu eenmaal het type beleid gevoerd zien waarvan zij twee exponenten waren.'

Zo eindigde 1978 heel anders dan het voor het CDA was begonnen. Na het aantreden van een nieuw kabinet en een mooie uitslag bij de Statenverkiezingen verloor de partij twee van haar drie leiders van voorheen door ongrijpbare incidenten. De zorgvuldige balans van tradities en capaciteiten in de leiding was verstoord. Dat het nu heel wat moeizamer zou gaan, bleek uit een klein signaal. De in stilte werkende

werkgroep *Niet bij brood alleen*, de club van Goudzwaard-adepten en steungroep voor de loyalisten, besloot naar buiten te treden. De val van Aantjes was blijkbaar het sein voor een assertiever opstelling. In de ARP was na Aantjes' vertrek de druk op de ketel ten gunste van een eensgezinde opstelling snel afgenomen. In de winter van 1978 was de geest uit de fles nu die zo ruw was ontkurkt.

Een supreem politiek offer

De spanning liep snel op. Andriessen van Financiën voerde de druk op omdat de vooruitzichten somberder werden terwijl *Bestek '81* niet ongeschonden bleef. Zijn strakke opstelling maakte de discussies niet eenvoudig. In de ministerraad maande Albeda – net als Lubbers – tot 'piano, piano'. vvd'er Pais bedacht graag alternatieve scenario's en moest ze dan laten schieten. Ironisch zegt hij: 'Een enkele keer heb ik mij verstout om opmerkingen te maken. Toen heb ik gezegd dat het beleid dweilen met de open kraan was. Ik weet niet of u er foto's bij wil nemen, dan wil ik wel een wegwerpgebaar maken.'⁸⁸

Andriessen kreeg het steeds moeilijker met de CDA-fractie, want die bleef ervoor terugschrikken het voortouw te pakken bij de moeilijke ingrepen, die men zei noodzakelijk te vinden. De druk vanuit het CNV en andere vakbonden werkte door. 'De fractie vond het niet leuk om rottige dingen te doen voor de mensen in het land. Wie rottige dingen afzwakt is populair. Andriessen was rechtlijnig; schipperen was niks voor hem. Er moest iets gebeuren. Punt. Hij isoleerde zich. Albeda was meer bereid tot een compromis. Die staarde naar het plafond, krabde op zijn kop, keek uit het raam en filosofeerde wat. Hij leek meer op Lubbers, was plooibaarder. Andriessen daarentegen was een gereformeerde katholiek,' nam Gerrit Gerritse waar.

Lubbers voelde de spanning toenemen, nu hij in zijn nieuwe rol groeide. Hij hield de rolverdeling in de CDA-top scherp in de gaten. 'Steenkamp speelde een grote, appellerende rol, ook op partijbijeenkomsten. Van Agt deed het landsbestuurlijke werk en was ook in het CDA de eerste man. De fractievoorzitter deed het politieke werk. Het leek een vanzelfsprekende taakverdeling, waarbij ik mij duidelijk de derde voelde.' Maar naarmate het moment van de fusie dichterbij kwam, verbrokkelde dit. Steenkamp zou met de fusie opstappen, Mozes zou zijn volk niet over de Jordaan het Beloofde Land binnenleiden. Hij was uitgeput. De balans was aan het verschuiven.

‘Dan krijg je een verwijdering tussen Van Agt en de partij. Tussen Van Agt en mij komen de spanningen heel geleidelijk,’ vertelt Lubbers. ‘Hij ergerde zich, schat ik, meer aan mij dan ik aan hem. Belangrijker is dat ik mijzelf na de merkwaardige voorgeschiedenis van de val van het kabinet-Den Uyl en de daarop volgende formatie bezworen had om het kabinet naar de eindstreep te krijgen. Dat gaf dus een merkwaardig beeld van een kritische fractievoorzitter, die het kabinet helemaal niet kwijt wil. Integendeel. Die kritiek kwam soms voort uit innerlijke overtuiging en soms was ze tactisch van aard: de loyalisten binnenboord houden.’ Een kritische fractievoorzitter die een premier overeind houdt en die geleidelijk spanningen met zijn partij krijgt – het was niet de laatste keer dat het CDA daarmee te maken kreeg. Het was ook toen al een misverstand te denken dat een fractievoorzitter die zichzelf het politieke werk toebedeelde, lange tijd op het derde plan zou kunnen vertoeven. Een premier of een partijvoorzitter kan zelden op zijn eentje de behoefte van zijn partij en de media aan een herkenbaar eigen geluid bevredigen. En als de fractieleider een opvallende persoonlijkheid en bovendien niet zonder eerezucht is al helemaal niet.

De kwetsbaarheid van de nieuwe partij werd voelbaar nu de politieke druk werd opgevoerd. Steenkamps angst dat de ARP het op het laatste moment nog zou laten afweten speelde weer op. Er klonk een signaal. Ideoloog Goudzwaard wilde de fusie op de lange baan schuiven wegens te weinig diepgang. Dat was echter te veel tegen alles en iedereen in het CDA gericht om consensus af te dwingen. De reacties in de ARP waren daarom tweeslachtig. De partijraad wilde zich niet achter Goudzwaard scharen, maar begon wel te ijveren voor uitstel van de fusie. Voor Steenkamp was deze actie het volgende dieptepunt. ‘Bij mij kwam weer het spookbeeld op: van uitstel komt afstel. Maar Hans de Boer heeft me van het tegenovergestelde overtuigd.’ Terugdenkend slaat Steenkamp ook nu nog met de vlakke hand op tafel en zegt heftig: ‘Tot in augustus 1980 heb ik gezegd: je zult zien, de AR laat ons op het laatste moment zitten.’

Minister Jan de Koning – als oud-ARP-voorzitter nog steeds invloedrijk – en de meeste kadervoorzitters keerden zich fel tegen Goudzwaards oproep. Er kwam ruimte om op praktische gronden enig uitstel in het fusieproces te vragen zonder het CDA zelf ter discussie te stellen. Zo kon het CDA-bestuur er toch weer uit komen en werd zaterdag 11 oktober 1980 als fusiedatum vastgelegd.

Een nieuwe energiecrisis zette alle seinen op alarm. Extra aardgasinkomsten wogen niet op tegen een nieuwe recessie. Het joeg de werk-

loosheid omhoog en haalde de pogingen in *Bestek '81* om de overheidsuitgaven en sociale lasten te beperken onderuit. Wat voor sommigen een te stevig saneringsbeleid was, bleek niet toereikend. Anderen vonden het toen zelfs al onvoldoende en in terugblik krijgen zij bijval van mensen die toen minder streng in de leer waren. Ruud Lubbers erkent: 'De koerswijziging is tenminste vertraagd door het CDA. De partij was zich nog aan het vormen.'⁸⁹ Beetje bij beetje verlegde Nederland zijn koers, terwijl spoed geboden was.

Bij de veiligheidspolitiek stond ons land ook voor moeilijke beslissingen. Met steun van president Giscard van Frankrijk en de Britse Labour-premier Callaghan bereikte kanselier Schmidt overeenstemming met president Carter. De Navo zou aankondigen dat Amerikaanse raketten voor de middellange afstand in West-Europa zouden worden geplaatst, gericht op Russische doelen. Dit kon door Moskou worden voorkomen als binnen vier jaar onderhandelingen die plaatsing overbodig zouden maken. Schmidt voorzag dat de 'geweldige propaganda-machine' van Moskou al haar 'inspanningen op Duitsland zou concentreren. Daarom legde ik er nadruk op, dat de Bondsrepubliek niet het enige land kon zijn, dat op zijn grondgebied de plaatsing van Amerikaanse middellange afstands-raketten zou toestaan; ook andere Navo-landen in Europa moesten, als het zover zou komen, hun grondgebied ter beschikking willen stellen.'⁹⁰ Italië, België en Nederland werden daartoe benaderd. Nu Schmidt zijn nek had uitgestoken – ook in zijn eigen sociaal-democratische partij – kwam het erop aan hoe solidair de burens van Duitsland wilden zijn.

Nederland moest 'een luis in de Navo-pels' zijn, vond CDA-woordvoerder en AR-loyalist De Kwaadsteniet.⁹¹ Het CDA wilde door mee te beslissen over kernwapens hun aantal en rol helpen verminderen. Het was een lastig maar slim uitgangspunt in een tijd dat de nieuwste generatie meerkoppige raketten in rap tempo op West-Europa werd gericht en de partij intern met dit vraagstuk worstelde. In de loop van 1979 slaagde de regering erin invloed uit te oefenen op de voorbereiding in het bondgenootschap. Op Duits-Nederlands initiatief werd een *Special Group* belast met de verkenning van de mogelijkheden voor wapenbeheersing. Die kwam met een 'nul-optie' als inzet van de onderhandelingen: beide machtsblokken zouden hun raketten in Europa tot nul moeten reduceren. Nederland werd ook permanent lid van de *Nuclear Planning Group* van de Navo. Van Agt had alle reden de rol van luis in de pels als succes te verkopen. Het kritisch volgen van en invloed uitoefenen op de strategie van het Westen hadden resultaat.

In plaats daarvan was het kabinet passief en liet het actiegroepen en de interne discussie in het CDA begaan. Initiatieven op het laatste moment wekten meer verbazing dan begrip. Defensie-minister Scholten opereerde zonder zich van rugdekking van de CDA-fractie te vergewissen. Van Agt bleek meer zorg te besteden aan afstemming met Helmut Schmidt dan met zijn eigen partij.⁹² Een minister-president is voor die houding te prijzen, maar als hij een coalitie aanvoert met twee zetels meerderheid en een reeks loyalisten in de eigen kring maakt hij zijn positie hachelijk.

De radiostilte uit het kabinet voedde de onrust van principiële tegenstanders van elk bestaan van kernwapens, atoompacifisten als Hans de Boer. De neiging van de loyalisten Jan Nico Scholten, Sytze Faber en Jan van Houwelingen hun tactieken te presenteren als uiting van een dieper geweten begon te irriteren. Hoe feller Den Uyl en zijn aanhang op Van Agt inhakten, hoe groter de argwaan in het CDA tegen de loyalisten. Hen werd een soort heulen met de vijand verweten, een verdenking waarvan zij zich niet altijd konden vrijpleiten.

Enkelen van hen waren met grote regelmaat loslippig over de gang van zaken binnen het CDA en hun fractie, zowel – in het geheim – naar de PvdA, als naar de pers. De media vergrootten in ruil daarvoor de rol van de loyalisten uit en gaven hen het aura van belangrijke politici. Om dit binnen de perken te houden, werden na moeilijke vergaderingen assistenten van de CDA-fractie wel eens achter Faber en Van Houwelingen aan gestuurd, om in het journalistencafé *Nieuwspoord* een oogje in het zeil te houden.⁹³ Dat hielp zelden.

De noodzaak hen 'binnenboord te houden' zoals Lubbers het noemt werd ergerlijk. Dat Scholten en Faber dominantier werden verpestte de sfeer in de fractie. Termen als 'kwade genius' en 'slurige hond' ontvalen ook nu nog fractiecollega's van toen. Die zagen met nauwelijks ingehouden woede dat Sytze Faber de meer wankelmoedige en zachtaardige jurist Jan Buikema sissend onder druk zette en intimideerde.

De achterban van het CDA vond de zwabberige opstelling maar niks. Bezochten bewindslieden en Kamerleden de afdelingen in het land, dan woei een striemende wind hen in het gezicht. Van Agt: 'Ons zelfvertrouwen groeide *à tort et à travers* doordat wij ons buitengewoon populair wisten. Wij beseften dat de fractie het CDA-electoraat zou bruskeren als ze ons zou laten zakken en dat de fractie dat ook wel wist.' Staatssecretaris Klaas de Jong had in het begin meegevoeld met de twijfels in zijn AR-kring, maar de ontzuivering kwam snel dankzij de klare taal van de geestverwanten in het land. 'Op zeker moment

stond de linksig denkende groep helemaal alleen. Ik merkte dat al vroeg op mijn spreekbeurten, waar de achterban massaal over *die scheurmakers* heen viel.'

Ook anderen gingen kritischer kijken naarmate de achterban harder reageerde. 'De bereidheid van de niet-dissidenten in de fractie en de partijtop om de loyalisten te tolereren ging zeer ver. Die kregen het over zich heen in den lande,' vertelt Piet van Zeil. Hij zag wel verschillen. 'Hans de Boer was altijd oprecht in zijn standpunt, hij had tevoren zijn atoompacifisme verklaard. Je wist waar hij stond en hij ging nooit op pad om aandacht te trekken. Faber en Van Houwelingen waren gek op alle aandacht van de media.' Ries Smits, de penningmeester van de CHU: 'Toen ik nog een doorsnee-partijlid was, was ik onder de indruk van de Jan Nico Scholtens. Ik dacht dat zij veel invloed hadden en het proces stuurden. Naarmate ik in de partijhiërarchie steeg en spreekbeurten ging houden, kreeg ik door hoe marginaal ze waren. Mijn oren tuten nog van de kritiek die ze daar hadden op Jan Nico Scholten. Bij uitstek in antirevolutionaire bolwerken!'

De stemming binnen het CDA kreeg in de loop van 1979 iets grimigs. Terwijl de groei naar de eenheid diepgang kreeg, dreigde in de top de zaak weer in het slop te raken. Het uitstel van de fusie was een veeg teken. Men probeerde wel fractie, partij en kabinet bijeen te brengen rond de rakettenkwestie, maar zelfs in dat pogen kwam niet veel lijn. Zo publiceerde het Wetenschappelijk Instituut een rapport over vrede en veiligheid, maar dat speelde in de discussie binnen de fractie nauwelijks een rol. De late initiatieven van minister Scholten deden dat evenmin. Fractie leider Lubbers moest maar zien hoe hij hieruit kwam. Zonder afstemming met Van Agt en Scholten deed hij daarom een poging één gezamenlijke lijn voor zijn fractie te formuleren.

Lubbers kreeg eind oktober het overgrote deel van zijn fractie achter zijn idee: een soort route naar een mogelijk besluit in de toekomst over plaatsing van raketten. Het hield het midden tussen een standpunt en een reeks uitgangspunten voor het vaststellen van een standpunt. Hij bedacht er de fraaie term *vertrekpunten* voor, een vorm van Nederlands die steeds vaker 'Lubberiaans' werd genoemd. Lubbers erkent dat soms moeizaam te lokaliseren positiebepalingen een glibberig beeld moest oproepen. Hij ziet het zelf strikt functioneel: 'Vroeger heerste het misverstand dat ik als fractie leider geen opvattingen had. Fout. Dat had te maken met de functievervulling. Ik kon kiezen: óf een leidersrol, óf een rol van verzoener en heler. Wel, iedereen zijn deel geven veroorzaakte een vaag beeld van mijzelf.'⁹⁴

De vertrekpunten boden Lubbers en zijn fractie iets om het kabinet, de vvd en de oppositie mee aan de praat te houden. En belangrijker nog op dat moment: het hield de fractie grotendeels bijeen. De vertrekpunten koersten op het loskoppelen van het bouwen en daadwerkelijk plaatsen van de wapens en daarmee op uitstel tijdens de onderhandelingen. Van Agt stond met lege handen, ook naar de bondskanselier en dat terwijl die hem binnen de Navo tegemoet had willen komen. Hij stond voor de vraag of hij op de valreep de bondgenoten tot uitstel kon bewegen. Hij zucht: 'Fractie leider Lubbers had zijn zeventien vertrekpunten. Daar werd je tureluurs van. Hij had het natuurlijk wel buitengewoon moeilijk in die fractie. Ik zou er niet graag voor hebben gestaan, die erkenning is ruiterlijk, onversneden. Toch heb ik mij wel eens afgevraagd of Ruud zo nu en dan niet steviger met de karwats had kunnen zwaaien. De fractie was niet in de positie om hem te laten vallen.'

Blijft de vraag of Van Agt die karwats niet zelf ter hand had kunnen nemen door in een eerder stadium duidelijkheid te verschaffen over wat het kabinet voor elkaar had gekregen bij de bondgenoten. Hij kon het zich veroorloven zijn partij te vragen hem in zijn tot dan toe vrij succesvolle aanpak te steunen. Van Agt heeft het niet gedaan en zag toe hoe Lubbers probeerde zijn fractie enige richting te geven. Toen Lubbers die strohalm klemvast hield, kon Van Agt weinig anders doen dan ook die route aan de bondgenoten voor te leggen. Hij reisde naar Bonn, Londen en het Witte Huis om zijn probleem uit te leggen. Men kan zich de blik van de nieuwe Britse premier, Margaret Thatcher, voorstellen toen zij vernam van *departing points*.

Tussendoor moest het kabinet met de Kamer in debat over de houding van Nederland op de Navo-top, die op 12 december 1979 het dubbelbesluit moest bekrachtigen. PvdA en D66 verkondigden samen het standpunt van de volstreekte afwijzing: niet akkoord met het bouwen en evenmin met de plaatsing van raketten. Blijkbaar zouden de Sovjet-machthebbers hun raketten dan vanzelf terughalen. In de CDA-fractie bleek het ijs van de vertrekpunten toch te dun. Sommigen wilden vooraf aan de Navo-top een principieel *nee* laten horen. Ze hadden bij alle protesten in de samenleving een verwachtingspatroon geschapen en konden moeilijk terug.

Nu bleek dat ook Lubbers met lege handen stond: hij kon geen steun eisen voor een coherent kabinetsstandpunt, want dat was er ook dankzij hem niet meer, en hij kon de vertrekpunten niet omsmeden tot een gezamenlijk gedragen standpunt. De oplossingsmachine stakte. Ger-

rit Gerritse merkte: 'Ruud was van de kaart, dichtgeslagen. Hij hoorde de discussie in de fractie niet eens en staarde maar voor zich uit. Bij de stemming in de Kamer bleek dat hij geen greep meer had op de fractie. Wij wisten van elkaar niet hoe er gestemd zou worden.'

Toen ging het snel. Tien CDA'ers steunden de oppositie. Drie dagen daarna hield het CDA zijn partijcongres. De teleurstelling om de verdeeldheid van het voorbije jaar stortte zich uit over de loyalisten. Van Agt – door Steenkamp als 'onze Vliegende Hollander voor vrede en veiligheid' binnengehaald in de juichende zaal – deed geen moeite die storm te bedaren. Het partijkader had de karwats gepakt, die Van Agt liever door Lubbers gehanteerd had gezien. Op het partijcongres bleek hoe onhandig de loyalisten waren geweest om hun kruut niet droog te houden tot na de Navo-top. Van Agt verdedigde daarop in de Kamer hardnekkig wat hij als 'voorbehoud' in Brussel eruit had gesleept. De loyalisten zaten klem na de felle reacties op het partijcongres en zeker nu zij in het eerste debat Lubbers voor gek hadden gezet door zijn vertrekpunten niet te steunen. Hun principiële signaal hadden ze aldus al afgegeven. Herhaling daarvan zou pas echt dissidenten van hen maken en geen millimeter veranderen aan het Navo-besluit. De vertrekpunten dan achteraf weer omhelzen zou hun geloofwaardigheid bij links en bij hun achterban ruïneren.

Van Agt wenste in het debat niets af te doen aan de conclusies van het Navo-beraad en ging – bewust – langs de afgrond, zoals hij zelf zegt: 'Het was nog minder dan een zijden draad.' Hoe kon hij anders in Bonn of Brussel zijn gezicht nog laten zien? PvdA-leider Den Uyl bood uiteindelijk een uitweg, onbedoeld waarschijnlijk, door in te zetten op een volledige veroordeling van het kabinetsbeleid. Ook de tien loyalisten wezen toen de moties van links tegen Van Agt als te gortig af. Eén van hen zei: 'Toen Den Uyl de zaak in de partij-politieke sfeer trok, ging het de oppositie niet meer om de zaak zelf. Ze wilden het kabinet ten val brengen. Had ik de zekerheid gehad dat er in Europa één raket minder zou komen, dan had ik het kabinet naar huis gestuurd.'⁹⁵ De tragedie van de loyalisten was dat zij na de woede van het CDA-kader nu ook de teleurstelling van hun sympathisanten over zich heen kregen. En niet één raket minder hadden zij bereikt.

Van Agt heeft geen illusies over wat de rakettenkwestie aanrichtte. 'We hadden een harde kern van loyalisten en een aantal semi-loyalisten. Numeriek gesproken was dat een heel gevaarlijke groep. Wij hadden ze al een aantal malen de duimschroeven aangedraaid; besluiten ontworpen die ze echt niet wilden. Als hoogtepunt het kernwapende-

bat. Door hen ervan te weerhouden een motie van wantrouwen te steunen, waartoe ze helemaal gedisponeerd waren, vergden we een supremum politiek offer.'

De situatie in de CDA-top werd steeds gecompliceerder. In plaats van de procedurele Aantjes was een CDA-fractie leider naar voren getreden die in alle stadia en met alle deelnemers meedacht. Lubbers gaf heel anders leiding aan de fractie en ging volkomen anders met het kabinet om. De nadruk lag minder op de brede discussie van de fractie als geheel, zoals Aantjes die pleegde te voeren. 'Lubbers praatte vooral buiten de fractievergadering met de leden, hij tastte af en dacht mee,' vertelt Piet van Zeil. 'Hij liet in de plenaire fractie niet te lange discussies toe. Ruud bepraatte dingen vooraf, regelde zaken met woordvoerders en commissies. Als iets vooraf toch niet helemaal was geregeld, pakte hij het na een rondje discussie in de fractie meestal zo aan: we kijken hier nog eens goed naar, vrienden. Dan besprak hij het nog eens in het fractiebestuur en kwam met een vervolgvorstel.' Die werkwijze maakte het voor individuele fractieleden niet eenvoudig bij te houden hoe de meningsvorming liep. Bij de rakettenkwestie was al gebleken dat men daardoor wel eens onzeker werd en Lubbers de greep op het gebeuren dreigde te verliezen. Maar dat waren uitzonderingen. Zeker als het om sociaal-economische problemen ging, was Lubbers' vermogen te sturen snel legendarisch.

In de zomer van 1979 hadden Albeda en Lubbers hun stempel gedrukt op de begrotingsbesprekingen in het kabinet. 'De fractie en het kabinet kregen daardoor een monistisch verhouding. Toen al,' vertelt Piet van Zeil. Die aanpak hield Albeda overeind in zijn strijd met Andriessen. Het liep zo hoog op tussen die twee dat Van Agt een compromis moest bedenken. Dat zag er uiteindelijk uit als een capitulatie van de minister van Financiën.⁹⁶ In de CDA-fractie zag men hoe Andriessen stukliep. 'Hij had gelijk, maar presenteerde het op zo'n manier dat hij het niet kreeg. Hij vond *Bestek '81* al een concessie. Hij wilde honderd procent en kreeg niks. Andriessen vond dat nú moest worden ingegrepen. Hij had hartstikke gelijk. Ik heb er spijt van gekregen dat ik me niet heb verzet tegen het uithollen van *Bestek '81*. Ik heb mezelf gezworen daaraan nooit meer mee te werken. Het effect was dat we later veel harder moesten ingrijpen. Je bent politiek veel socialer als je economisch hard bent, dan wanneer je sociaal bent in de zin van iedereen zijn zin geven. Het zogeheten sociaal gezicht van het CDA kreeg iets van een zachte heemeester,' vertelt Gerrit Gerritse.

Voor de buitenwacht overschaduwden de raketten de doodsstrijd

van Andriessen. Voor Van Agt was die ontwikkeling echter minstens zo gevaarlijk. 'Dat krachtenveld zag ik best,' vertelt Van Agt. 'Met Albeda's maatschappijvisie waren de ingrepen in de overheidsuitgaven die Andriessen voor noodzakelijk hield niet verenigbaar. Maar Albeda wist dat hij de volledige steun had van de fractievoorzitter, die op zijn beurt geïnspireerd was door de dominante ideologie in de fractie van toen.' Andriessen gaf in de zomer nog toe. Terwijl de spanning over de raketten in de winter naar een hoogtepunt liep, hervatte Andriessen zijn pleidooien voor stevigheid.

Lubbers merkte er iets van wanhoop in. 'Andriessen ervoer steeds meer dat Albeda aan het langste eind trok als het erop aankwam. Waarschijnlijk meenden Van Agt en Wiegel dat met zulk een krappe meerderheid in de Kamer voorzichtigheid geboden was. Andriessen voelde zich geïsoleerd, verloor het ook in het kabinet. Het was deels de Kamerfractie die hem onvoldoende steunde, maar het is ook een crisis in het kabinet geweest.' Andriessen zag dat de minister-president niet meer bleek te kunnen doen dan met compromissen de zaak toedekken. 'Het was voor Andriessen een onbegonnen zaak. Hij had veel water bij de wijn kunnen doen: hier en daar wat bezuinigen, een beetje rommelen, maar dat paste niet bij hem. Hij bleef onbuigzaam. Hij had gelijk, maar kon het niet krijgen,' zegt Van Agt. 'Op het beslissende moment heb ik hem misschien niet voldoende gesteund. Daarover is hij gegriefd geweest, ik heb hem naar zijn perceptie in de steek gelaten.'

Toen het kabinet de rakettenkwestie overleefde, verhardde Andriessen zijn standpunt. Hij beriep zich op heftige waarschuwingen van Jelle Zijlstra over de oplopende tekorten. Wiegel had Andriessen tevoren al wel gewaarschuwd: hij wilde een vergelijk. 'Ik heb hem gezegd dat ik het inhoudelijk geheel met hem eens was, maar dat ik zou afhaken als hij de portefeuillekwestie stelde. Ik kon slechts voor een deel overzien wat er zou gebeuren als Andriessen dreigde met aftreden. De kans was groot dat de CDA'ers die de koers liever verlegden naar de PvdA hun kans schoon zouden zien. De VVD stond er niet best voor, dat maakte het risico nog groter dat wij overboord zouden worden gezet. Die gok wilde ik niet nemen.'

Ruud Lubbers poogde nog een variant binnen het compromis van de premier te vinden: 'Het hele verhaal is des te bizar omdat het voor mij helemaal niet zo'n hoogstandje was om de zaak te lijmen. Dries wilde niet, die had zijn lijn getrokken. Ik probeerde te lijmen, maar stootte mijn neus.' Eerst moest de VVD onderling uitmaken of zij Andriessen nog zou steunen. Of zoals Van Agt tegen Lubbers zei: 'Ruud,

jouw voorstel kan alleen relevant worden als de VVD het niet aandurft en terugkomt. Laat even liggen tot morgen, ik krijg straks uitslag van Hans Wiegel, die bespreekt het in zijn eigen club.' Lubbers hield zich in en vernam vervolgens verbluft dat het niet meer hoefde. Dat Van Agt een bemiddeling met nieuwe varianten door Lubbers wilde vermijden, wekt geen verbazing. Het zou slechts uitstel van executie zijn geweest. En los daarvan: hoe zou zijn positie zijn geweest als alleen een interventie van Lubbers Van Agts compromis én kabinet had kunnen redden?

Van Agt zat klem, gaf in zijn hart Andriessen gelijk, maar tastte niet door. 'Ik dorst het niet aan. Het kernwapendebat lag net achter ons. Het vertrek van Albada had Ruud met zijn fractie niet getrokken, dat hadden zij nooit laten passeren. De keus was Andriessen of Albada. Dat is het hele verhaal, daarover hoeven we niet ingewikkeld te doen.' Frans Andriessen stapte op, ontmoedigd en verongelijkt. Nog knaagt de twijfel aan Dries van Agt. 'Maar het kan zijn... mijn positie was zó sterk bij de mensen in het land, om met Hans Wiegel te spreken. Dat vibreerde door in die fractie. Het kan zijn dat ik een *va-banque*-spelletje nog had gewonnen ook. Maar het was gevaarlijk, Albada laten aftreden. Dát was van de AR wel heel veel gevraagd. Ik heb dat met een timermansoog getaxeerd. Een natte vinger in de wind.'

De natte vinger had aardig gevoeld uit welke hoek de wind kwam. 'Zo vlak na het kruisraketendebat was dat slecht getimed van Andriessen. Je kon die lui niet nog een keer bruskeren en Van Agt kon niet veel door de as Lubbers-Albada. De fractie haalde opgelucht adem toen Andriessen was opgestapt. Met al zijn rechtlijnigheid was hij knap lastig. Dat heb ik maar weinig ministers zien doen op deze manier,' stelt Gerrit Gerritse vast. Hij voegt er iets aan toe: 'Lubbers vond het vertrek van Andriessen een zegen. Ik heb altijd het idee gehad dat hij met een zekere wellust *Bestek '81* onderuit heeft gehaald. Lubbers is een *vooruitdenkertje*, denk daar goed om.'

Nummer drie van de oude partijleiders was nu ook vertrokken. KVP-partijvoorzitter Piet van Zeil werd erbij gehaald om de mogelijkheden voor de opvolging van Andriessen na te lopen. 'Er moest snel actie worden ondernomen, want we wilden verhinderen dat de ministerscrisis zich zou verbreden.' Van Agt had een verrassing in petto, zoals wel vaker in zulke tijden. Met het wegvallen van zijn 'onverzettelijke bonk' op Financiën beving hem een gemelijkheid over wat hem nog te doen stond. 'Met het vertrek van Andriessen was het gedaan met *Bestek '81*. Daarover hoefden wij geen illusie meer te hebben. Verloren

zaak, dat strakke tegen-de-haren-in-strijken-beleid.' Hij mikte daarom op maar één doel: de rit uitzitten. Van Zeil vertelt hoe dat in een driemansberaad met Lubbers op tafel kwam. 'Ineens vraagt Dries: zeg Ruud, waarom word jij geen minister van Financiën? Ik heb meteen ingegrepen: "Dit kán niet, Wim Aantjes is pas veertien maanden weg, Ruud zit nog maar net op die stoel!" Daar legde Dries zich bij neer en Ruud ook. Mutaties moeten kunnen, maar niet te veel in korte tijd. Ze moeten bovendien passen in een beleid.' Een wijze les die het CDA later in de aanloop naar de verkiezingen van 1994 en 1998 in de wind zou slaan.

Van Agt bekent nu dat hij hoopte dat Lubbers op Financiën 'zeker minder kwaad' zou doen dan als fractieleider, nu er toch geen stevig beleid meer mogelijk was. 'We wilden de rit uitzingen. Waarom zouden we op de teleurstelling van het gestrande bezuinigingsbeleid een andere teleurstelling stapelen, die van het niet voleinden van de termijn? Dan maar door met een bezoedeld banier, maar dat banier houden we wel hoog.'

Lubbers mocht niet weg als fractievoorzitter. Wie moest dan naar Financiën? 'Lubbers kwam op de proppen met een jonge bankier, Onno Ruding,' meldt Van Zeil. De partijvoorzitter zocht hem op maar kreeg nul op het rekest. Het verslapte financieel beleid lag slecht in bankierskringen. Ook een telefoontje van Van Agt baatte niet. 'Onno Ruding voelde er niks voor zolang hij evenmin mocht doen wat ook hij, met menigeen, voor noodzakelijk hield,' zegt de premier scherp. Van Zeil: 'Hij wilde de bank niet zo maar – en zo onverwacht – in de steek laten voor een invalbeurt.' Een breed aanvaardbare KVP'er op Financiën werd toch nog snel gevonden. Landbouwminister Fons van der Stee wisselde van stoel. Van Agt komt superlatieven tekort als hij die stap beschrijft. 'De trouwe kameraad. Een nobele man. Terwille van het kabinet – lees: terwille van mij – heeft hij dit gedaan. Anders was hij naar Brussel gegaan voor de landbouwportefeuille in de Europese Commissie. Dat stond in de sterren, daar had hij zijn toekomst op gebouwd. Fons heeft persoonlijk een groot offer gebracht, dat zal ik nooit vergeten.'

Lubbers zag minder de trouw dan de afrekening reliëf krijgen. 'Ik vond het gemak waarmee Frans Andriessen werd geofferd merkwaardig. Mijn verhouding tot Dries begon toen te veranderen. Mijn aanzien groeide in de partij, via mijn optredens. Langzaam maar zeker begon spanning te ontstaan.' Anderen begonnen te twijfelen aan Van Agt. Zelfs Jelle Zijlstra. 'Hij gaf Van Agt de argumenten, maar die kon

ze niet hanteren,' vertelt Gerritse. 'Zijlstra zei: "Dries wist hoe het moest, maar hij voerde het niet uit. Daar kun je niks aan doen. Op Van Agt krijg je geen grip." In Lubbers kon je op een gegeven moment nog knijpen. Alle kans dat je je vingers beschadigde. Maar in Van Agt kón je niet eens knijpen. Het glibberde weg. Het geheel versmolt in tranen.'

Een en al oog en oor

Zijn vader bouwde een staalconstructiebedrijf, zijn moeder kwam uit een geslacht van binnenschippers, dat een rederij had opgebouwd. Ruud Lubbers, geboren op 7 mei 1939, was het zesde kind en na hem volgden er nog drie.⁹⁷ Hij sloeg de eerste klas van de lagere school over omdat hij in de hongerwinter, toen de scholen waren gesloten, al een klasje had gevolgd. Als elfjarige ging hij naar het Sint Canisius College in Nijmegen, een jezuïetenkostschool waar jongens voor hoge maatschappelijke posities werden klaargestoomd. Hij werd in Rotterdam op de trein gezet en in Nijmegen opgewacht door 'mannen in zwarte soepjurken'. Op de kostschool heersten orde en discipline. Tijdens het eten ging het er minder gedisciplineerd aan toe. De leerlingen werkten de afgepaste maaltijden haastig naar binnen, dan kon een tafelenoot het eten niet inpikken.

De jezuïeten stimuleerden competitie, er waren vaak prijzen te winnen. In de vijfde klas won Ruud de prijs voor godsdienstleer. 'Ik wilde alles weten, heel veel over godsdienst en geschiedenis. Dat verhaal van de bijbel en die scheppingsgeschiedenis was allemaal wel mooi, maar ik wilde weten hoe dat nu allemaal zat. Hoe de wereld was geschapen en zich had ontwikkeld.' Het eenzame internaatsleven was geen gelukkige tijd. 'Ik dacht vaak, als ik nu onder de tram zou komen, zou ik dat niet erg vinden. Als toen iemand gezegd had: je bent ongeneeslijk ziek, morgen is het afgelopen, had me dat niets gedaan.'

Na de middelbare school trok Lubbers weer bij zijn ouders in en ging economie studeren in zijn geboortestad Rotterdam. Zoals de meeste katholieke studenten werd hij lid van Sanctus Laurentius, het katholieke corps. Starend in het houtvuur van de sociëteit, een whisky in de hand, peinsde hij: 'Het probleem voor de mens is slechts, dat hij altijd weer geneigd is zichzelf te ondergraven... Door zijn gedrag scheidt en vernietigt hij zichzelf voortdurend.' Hij verwerkte de bespiegeling in een stuk voor het verenigingsblad. Als tweedejaars werd Lubbers vice-preses. Hij bleek een geboren verzoener en vertegenwoordig-

de de Unie van Katholieke Studentenverenigingen bij de KVP en het episcopaat. Ondanks al die activiteiten vloog Lubbers in viereneenhalf jaar door de zesjarige studie.

In de herfst van 1963 overleed zijn vader onverwacht, waarna hij directiesecretaris werd in het familiebedrijf Hollandia in Krimpen aan den IJssel. Twee jaar later trad hij toe tot de directie. Op zijn vijftienvijftigste was Ruud Lubbers directeur van een fabriek met zeshonderdvijftig werknemers en een vermogend man. Toen de Katholieke Jonge Werkgevers Vereniging fuseerde met haar protestantse tegenhanger was Lubbers de 'natuurlijke' voorzitter van de nieuwe club, de Christelijke Jonge Werkgevers Vereniging.

Hij viel op door de inventiviteit waarmee hij plooiën gladstreek en zijn begrip voor wat er leefde op de werkvloer. In 1972 schreef hij dat 'welvaart slechts moreel aanvaardbaar is als geprobeerd wordt die welvaart voor allen bereikbaar te maken'. De 'structuren' van de samenleving waren volgens hem 'te ondoorzichtig, te technocratisch, te veel geleid en beheerst door een elite'. Voor vakbondsman Arie Groenevelt was Ruud Lubbers een zwaluw die de komst van de lente aankondigde.

Begin jaren zestig sloot Lubbers zich aan bij de KVP. 'Het was een puur routinematige beslissing. Ik was goed en wel getrouwd en dan ga je je inrichten, je huis, je gaat zelfstandig leven en werken. Daar ben ik een keer lid geworden. Ik weet niet eens welk jaar dat was. Het was traditioneel zoals je een abonnement op een blad krijgt of de kerkbijdrage betaalt.' Uit vrees dat confessionelen en socialisten voor lange tijd uiteen zouden vallen, sloot hij zich na de Nacht van Schmelzer aan bij de radicalen in de KVP. Hij ondertekende hun manifest dat opriep tot hechte samenwerking met partijen die streefden naar hervormingen. Het manifest was de eerste politieke uiting waar Lubbers zijn naam aan verbond.

De jonge ondernemer omarmde lang niet al het radicale gedachtegoed. Hij verzette zich tegen de democratisering van het bedrijfsleven als die gelijke invloed van werknemers en kapitaalverschaffers behelsde. Zijn kijk op de politiek strookte met die van oud-KVP-toppers als Marga Klompé en Romme: voor het sociale evenwicht was het goed als katholieken en socialisten elkaar verstonden en regelmatig samen regeerden. Dat hield de PvdA gematigd en katholieke werknemers dicht bij de KVP. De jonge bestuurder van allerlei zuilenorganen dacht in de kern volgens het jarenvijftigmodel. Lubbers mocht dan wel progressiever ogen dan zijn partij, hij bleef 'een moderne corporatist' volgens de linkse socioloog Bram Peper.

Een schipper stelde voor om Lubbers, ook al bestuurslid van de RK Schippersbond St. Nicolaas, op de KVP-lijst te zetten voor de gemeenteraad van Rotterdam. 'Daar had ik geen politiek bezwaar tegen, maar een zakelijk. Ik had het te druk. Een tijdje later kwam de vraag of ik lid wilde worden van de Rijnmond-raad, toen zei ik *ja*. Je kunt niet *nee* blijven zeggen. Maar het was voor mij toen vooral de tijd van de Stichting Maatschappij en Onderneming, de programma-adviesraad van de KRO en *Justitia et Pax* met Marga Klompé. Met de landelijke politiek bemoeide ik me niet.' Dat veranderde op slag toen hij inging op het verzoek van Andriessen of hij minister van Economische Zaken wilde worden. Ruud Lubbers verliet spoorlags zijn bedrijf en ging alvast dossiers doorploegen op het ministerie.

Toen Lubbers in april 1973 zijn gammele Peugeot 404 het Binnenhof opdraaide om zijn opwachting te maken, kende politiek Den Haag hem niet. Er was op de Hofcingel niet eens een parkeerplaats vrijgehouden. Hij was vier dagen 34 jaar toen hij op 11 mei 1973 minister werd in het kabinet-Den Uyl. Voor de vakbond was Lubbers acceptabel, knorde NVV-voorzitter Wim Kok: 'Als er dan toch een ondernemer op Economische Zaken moet zitten, dan heb ik liever deze dan een andere.' Op het ministerie ging Lubbers onconventioneel te werk. Hij liep door het departement in sweater en ribbroek. De puzzelaar en cijfergek schoof aan bij ambtenaren om mee te helpen rekenen. Bij zijn lievelingsclub, Algemene Economische Politiek, was hij niet weg te slaan. Alle secretaresses waren verliefd op hem.

Hij was een springerige man, vertelt PvdA'er Bram Stemerdink, die als bewindsman van Defensie in het kabinet-Den Uyl Lubbers als collega meemaakte. 'Hij gaf te veel impulsen. Hij had altijd drie oplossingen bij de hand. Op het moment dat ze werden besproken, kwamen er nog een paar bij. Dat was allemaal prachtig, maar een visie ontbrak. Vaak liep het weg, bleef het een opmerking. Daardoor was hij in het kabinet niet dominant.' De jeugdige minister beende nogal eens nijdig weg uit de ministerraad. 'Kijk es,' bekende hij Ischa Meijer, 'ik had vaak ruzie in het kabinet-Den Uyl, maar ik heb het kabinet nooit willen opblazen. Ik ben niet zo'n opblazer, ik ben ook niet zo'n wegloper. Ik denk wel dat ik veel incasseringsvermogen heb.' Gerrit Gerritse kreeg in die jaren als medewerker op het staffbureau van het ministerie van Landbouw geregeld de notulen van de ministerraad onder ogen. 'Er stond vaak: "De minister-president: Ik neem aan dat de minister van Economische Zaken tegen is. Waarvan acte." Had Lubbers weer iets betoogd en het niet gered.'

Die politieke vorming miste haar uitwerking niet. Lubbers voelde zich door links soms zo geprovoceerd dat hij zich schrap ging zetten. 'Het is misschien een merkwaaardige stelling, maar ik denk dat ik in vier jaar regeren met de socialisten in wezen rechtser ben geworden. Ik betrap mezelf er vaak op dat ik bij spreekbeurten voor het CDA, wanneer ik vrijuit kan praten, de elementen herken van de christen-radicaal van tien jaar geleden. Een instelling van voortdurende veranderingsgezindheid. Maar als je dan naar het Catshuis rijdt, dan trek je je pantser aan. Ik spuit me in met anti-gif.'

De KVP koesterde naar buiten toe haar jonge, veelbelovende minister, maar toen het op het uitkeren van de bonussen aankwam, moest Lubbers genoeg nemen met een vijfde plaats op de kandidatenlijst en daarna met een plekje in de Kamer. Aantjes: 'Eigenlijk moet je je daarover verbazen: een man met zoveel kwaliteiten die gefrustreerd in de Tweede Kamer komt omdat hij niet weer minister is geworden en die dan zo loyaal en creatief is.' Protestantse collega's in de fractie waardeerden Lubbers, het plichtsbef en verantwoordelijkheidsgevoel straalden van hem af. De inktvis met in elke tentakel een dossier kon pijlsnel informatie in zich opnemen. Een uur nadat hij een dossier voor het eerst had gezien, sprak hij erover alsof hij al jaren in de materie zat. 'Door zijn kwaliteit dwong hij gezag af,' herinnert partijsecretaris Jan Krajenbrink zich. 'Ruud wist waar hij het over had. Ruud wist met iedereen waarover hij het had.' Piet van Zeil: 'Ruud is een veelvraat, ontzaglijk inventief en creatief, en kan de zaken goed plaatsen. Er was geen departement of Ruud bemoeide zich ermee. Hij had terecht de naam van *de zeventiende minister*. Al na een maand of twee na de val van Aantjes gaf dit hem geweldig gezag in de fractie en in de partij.'

Fractievoorzitter Lubbers nam in interne discussies zelden als eerste het woord. Hij wachtte af hoe de krachtsverhoudingen lagen om zijn opstelling te vormen of bij te buigen. 'Ruud heeft van nature de neiging de standpunten tot een compromis te bakken. Ruud zegt: roept u maar. Hij overziet het veld, ziet de tegenstellingen en komt met een compromis,' zegt Ries Smits. Lubbers besprak meestal verschillende oplossingen, routes en varianten tegelijk. In die verwarring was hij soms de enige die alle schakeringen van het mozaïek kon onderscheiden, alle anderen waren kleurenblind afgehaakt. Dan moest Gerritse denken aan de tijd dat Lubbers minister was. 'Zelfs zijn eigen departement maakte notities met de tijd tot op de minuut vermeld. Als Lubbers naar een vergadering vertrok, renden topambtenaren op hem af,

want degene met wie hij het laatst had gesproken, had gelijk. Die lui spurtten de stoep af en fluisterden hem snel nog wat in. Dat moest je wel als je wilde dat jouw mening de doorslag gaf.'

Het kwam voor dat Gerritse en zijn collega's zich afvroegen of Lubbers en zij wel dezelfde fractievergadering hadden bijgewoond. 'Af en toe konden we hem niet volgen met al zijn varianten en *vertrekpunten*. Soms bracht hij het op zo'n manier dat je je het voorafgaande amper herinnerde. Overrompelend. Dat was de grote kracht van Lubbers.' Bovendien veranderde hij soms onverwacht van standpunt, weet Gerritse. 'Dan had hij er thuis nog eens over nagedacht en kwam hij met iets heel anders. "We hebben gisteren toch...", zei iemand dan. "Ja," zei Ruud, "maar dit is beter." En dat kon hij presenteren alsof hij zojuist op de Stenen Tafelen had geschreven.' Daar had Lubbers ook een handje van in interviews met radio en tv, of voor een zaal. 'Hij kon op zo'n bezwerende wijze een ander verhaal vertellen dat je je toch even afvroeg of jij wel gelijk had.'

Bert de Vries zag hoe lastig Lubbers' positie was. 'Hij had te maken met een minister-president die hem niet optimaal informeerde en hem nogal eens verraste. Dat dwong Lubbers – toch al lenig van nature – telkens nieuwe wendingen te verzinnen. Dan zit Ruud ook nog eens het liefst zelf aan het roer. Dat ging niet allemaal even harmonieus tussen die twee. Ik heb er bewondering voor hoe Ruud de zaak bij elkaar heeft gehouden.'

Lubbers trok mistbanken op om de loyalisten binnenboord te houden. Zijn standpunten zwommen in zinnen waarvan niet altijd duidelijk was waar ze begonnen en waar ze ophielden. Piet Steenkamp was er een keer bij toen Lubbers de christelijke werkgevers toesprak. 'Hij kreeg een daverend applaus. De mensen stootten elkaar aan en zeiden: wat heeft die man gesproken. "Ja," zei er een, "wat heeft hij eigenlijk gezegd?" Niemand wist het.' Lubbers was ook al een meester in het ontwijken van vragen. 'Ik zie dat een slag anders,' zei hij dan, herformuleerde vervolgens de vraag om die te beantwoorden.

Zijn taal is elliptisch, ook als hij iets pregnant en bondig verwoordt. Lubbers was vervreemdend en bindend tegelijk. 'Ik ben altijd op zoek naar synthese. Als ik met iemand praat, begin ik niet te zeggen hoe het moet, maar zoek ik naar de achterliggende motieven. Waarom vindt iemand iets, waar zijn de verschillen te overbruggen? Dat is mijn instinct.' Met zijn idioom was hij in staat mensen bij elkaar te houden, iedereen haalde er het zijne uit. 'Hij was op den duur populair bij het CDA-kader, hij straalde betrouwbaarheid en integriteit uit. Daarop

scoorde hij ontzettend hoog in de peilingen. Betrouwbaar, hard werken, degelijk,' zegt Jan Schinkelshoek, die Lubbers' eerste schreden in de politiek als journalist volgde.

'Hij is buitengewoon hongerig naar kennis en kan alles aan,' vindt Hans Borstlap. Hij ontmoette Lubbers voor het eerst bij de Kuyperstichting, de denktank van de AR. 'Ruud was de eerste en enige KVP'er die toetrad tot de redactie van *AR Staatskunde*. Hij had alles gelezen en had altijd bij de artikelen die we bespraken prima punten,' vertelt Borstlap. Lubbers' politieke en persoonlijke plechtankers waren de scherpzinnige KVP-dames Marga Klompé en Madeleen Leyten. 'Hij had ook intensieve contacten met Huub Oosterhuis. Ruud is op een bepaalde wijze heel rooms. Niet op een slaafse, onderdanige manier, daar is hij veel te zelfstandig voor. Misschien lag hij daarom zo goed in de ARP,' zegt Borstlap.

Bidden is belangrijk voor Lubbers, zegt Ries Smits. 'Hij is nadrukkelijk bezig met zijn geloof. Hij bidt, mediteert en denkt erover na. Ruud vindt dat hij door de Schepper op de wereld is gezet om zich dienstbaar te maken aan de samenleving. Hij opereert sterk vanuit zijn geloof.' Hij bleef daarbij een katholiek uit de tijd van het *aggiornamento*. Geneigd tot openheid, maar ten diepste toch niet doordrongen van het leven en denken van de Reformatie. Gerritse: 'Als Lubbers iets nooit heeft begrepen dan is dat het wezen van de mannenbroeder. Ik heb altijd met afschuw geluisterd als hij een stuk uit de bijbel voorlas. Dat hoort niet bij de man. Evenmin als een bevlogen verhaal.'

Op één punt is Lubbers wél calvinistisch: hij is een werkpaard, gezelligheid is er niet bij, zich ontspannen kan hij niet. Zelfs een partijtje hockey moet en zal hij winnen. Hij is in zijn element als hij het druk heeft. Als iemand hem kwam uitleggen hoe goed alles wel niet liep, dacht hij: 'Mensen, zit mijn tijd niet te verdoen. Laten we het hebben over de problemen die er liggen.' Hij liep de deur plat bij departementen en regeringsinstellingen, altijd op jacht naar nóg meer statistieken en tabellen. Koopkrachtoverzichten wilde hij het liefst per kwartaal hebben. 'Hij was verslaafd aan zijn werk, volgens mij ging hij 's nachts stiekem terug om te regeren,' grapt Borstlap.

Representatieve verplichtingen vindt hij zonde van de tijd. Zijn secretaresse in de fractie bracht Lubbers elke dag tussen de middag twee tosti's en een beker karnemelk. 'Het voederen der dieren,' noemde zij dat. 'Met Ruud eten is een ramp,' beaamt Gerritse. 'Een maaltijd van drie gangen werkt hij in twintig minuten weg. Ik was af en toe bang dat hij het dossier opvrat dat hij bij zich had, hij had het verschil niet ge-

merkt.' 'Die vreselijke Griek, Rhodos,' kreunt Schinkelshoek. 'Lieve help. Ik krijg bij wijze van spreken nog steeds korting als ik er kom. En die tosti's! We reden een keer terug van een toespraak in Groningen. Ik rammelde van de honger. Ruud zei handenvrijvend: "Even een lekker soupeetje." Hij dook in zijn loodgieterstas, pakte een koud geworden tosti, brak hem door midden en gaf mij de helft. Daar moesten we het mee doen.'

Zijn haren werden geknipt door zijn vrouw Ria als hij het te druk had om naar de kapper te gaan. Hij reed als fractievoorzitter jarenlang het land rond in een afgetrapt Renaultje 4, de boodschappenauto van Ria. 'Die man is zo eenvoudig,' zegt Smits. 'Hij zat een keer vast in het verkeer, het had vreselijk gesneeuwd die nacht. We hadden om half acht 's ochtends afgesproken in het Torentje. Ze zaten in de file, ergens bij de Binckhorst, meldde zijn chauffeur. Tien minuten later kwam Lubbers verkleumd binnen. Hij was maar gaan lopen. Dries van Agt zou een arrenslee hebben laten komen uit de Koninklijke Stallen.' Uiterlijkheden boeien hem zelden. Hans Hillen: 'Voor het publicitaire aspect van het politiek bedrijf had hij weinig belangstelling, tenzij het om machtsvragen ging. Zijn stiel was knopen doorhakken. Beleid uit-venten interesseerde hem veel minder.'

Lubbers' creativiteit is verbluffend, vertelt Schinkelshoek. 'Hoe hij dingen combineerde, de snelheid waarmee het gebeurde, ik heb het vaak met open mond gevolgd. Hij zat het liefst onder de lamp in zijn studeerkamer voor zich uit te denken. Om het vervolgens in dat onbegrijpelijke spijkerschrift van hem op te kalken.' Borstlap: 'Hij houdt ervan tegengesproken te worden. Ik had een keer iets moeilijks voor hem uitgezocht, ik had er extra mijn best op gedaan, zó moest het gebeuren, geen twijfel over mogelijk. Ik had alle varianten bekeken, en tóch kwam hij met een andere en hij had nog gelijk ook. Dat was geen *Spielerei*. Hij heeft je nodig om er langs te schuren.' Gerritse: 'Lubbers was veel mensen te gauw af. Hij had je tuk. Je had het idee: ik heb het niet verloren, maar verdorie, ik heb geen argumenten meer.' Zijn latere steun en toeverlaat Jan de Koning vond dat imago gevaarlijk. Dan zou Lubbers' denkwerk worden losgekoppeld van zijn intenties. 'Dat is voor de meeste politici teleurstellend, maar zeker voor Lubbers. Hij wil aandacht voor de boodschap, niet voor de boodschapper.'

'Hij was altijd met van alles en nog wat bezig zonder duidelijk politiek kompas,' zegt Stemerding, de defensiespecialist van de PvdA. 'De artikelen die hij heeft geschreven over de kruisraketten baarden opzien door hun onsamenhangendheid. Lubbers heeft geen interesse in de

einduitkomst van een oplossing, hij is geïnteresseerd in een oplossing. Lubbers doet wat de hand te doen vindt.' Hij heeft te weinig een eigen mening, vindt KVP-jongerenaanvoerder Wim van de Camp, die in 1986 in de Kamer zou komen. 'Zijn politiek profiel? Compromissoir. Ruud *shopt* net zo lang tot hij iemand vindt die het met hem eens is. Hij is soms misleidend charmant.'

'Lubbers' conceptuele vermogen is minder ontwikkeld dan zijn politieke vaardigheden,' vindt Borstlap. 'Hij had op onderdelen vergezichten, maar een analytisch kader ontbrak veelal. Er was vaak geen *framework* op grond waarvan je ordening en disciplineren in je manier van denken krijgt en je tot een conclusie komt. Het waren 'dossiers'. Ik ken van hem geen doorbraakstukken, maar wel doorbraakbeleid en daar wordt een politicus op afgerekend.' Zijn klasgenoot op het jezuïeteninternaat Jean Penders: 'Wat ik altijd aardig aan Ruud heb gevonden is dat hij aarzelingen kent. Met al zijn voortvarendheid in zijn optreden is hij toch een tastende figuur gebleven.' Hoe aarzelend ook, Lubbers' manier van analyseren had soms iets extreems. Hij durfde ver te gaan, merkte Borstlap. 'Het aardige van Ruud is dat hij niet altijd in balans is. Hij trok een dossier uit balans en dan ging hij tegen de hele handel in. Dan kom je ver. Dat deed Den Uyl ook. Heel bewust dingen uit het lood trekken.'

De jezuïetenleerling werd alom bewonderd, maar was niet bemind. Lubbers is een binnenvetter en zo op resultaat gericht dat hij niet veel vrienden maakt. Hans Hillen: 'Ruud zit in zichzelf opgesloten. Hij heeft kennelijk nooit geleerd écht belangstellend met mensen om te gaan en vriendschap te geven en te krijgen. Misschien was het de kostschool van de jezuïeten. Hij geeft de indruk een muur om zijn persoon te hebben en daar is van beide kanten moeilijk overheen te komen. Hij denkt en functioneert instrumenteel.' Schinkelshoek: 'Hij benut alles effectief. De telefoontjes van hem waren altijd kort. "Ik sta op het punt om naar Tokio te vliegen. Even kort bijpraten. Een, twee, drie. Tak, tak, tak. Heb je het *gememoriseerd*? Ja? Dank. Dag." En weg was hij.' Van de Camp: 'Ruud is *managerial*, een bedrijfslevenman. Als het niet meer functioneel is, is het contact afgelopen. Een *utilitarist* in alles.' Borstlap: 'Hij hield de luiken open door met andersdenkenden te praten. Dat deed hij zeer betrokken, hij koppelde altijd terug. Hij vroeg kort en krachtig je oordeel en belde terug over kattedelletjes. Hij was een en al oog en oor. Ruud kan goed luisteren en dat is voor een politicus een bijzondere eigenschap.' Partij-ideoloog Arie Oostlander: 'Hij is geen zeurpiet, een *good sport*, dat is geen algemene trek in de politiek.'

Alleen als zijn integriteit in het geding was, bleek het laagje eelt op zijn ziel flinterdun. Dan won de bezeerde Lubbers het van de politicus. Elke aanval of vermeende aanval op zijn persoonlijke eer vocht hij uit als zijn slag bij Waterloo. Dan sgorde hij aan zijn broekband, trok het bloed uit zijn gezicht, ging zijn wang een beetje trekken en knapte er iets. Zelf zei Ruud Lubbers eens: 'De duivel zit niet bij uitsluiting in wat ons niet lief is. Misschien zit hij zelfs méér in onszelf, in de structuren die wij de onze noemen.'

Daar hoef je niks aan te veranderen

Als feestelijke voorbereiding op de fusie was 1980 niet begonnen. De nederlagen van de loyalisten en Frans Andriessen dreunden na. De AR-jongeren in de Arjos verhardden hun houding waardoor het samengaan van de jongerenorganisaties in het CDJA vertraging opliep. Al in oktober 1979 had Madeleen Leyten – de radar van de KVP, die tegenwoordig de hele christen-democratie aftastte – hierover zoveel zorg gekregen dat zij liet doorschemeren dat het CDA-bestuur 'zich gedwongen kan voelen in de CDJA-fusie in te grijpen'.⁹⁸ De positie van de loyalisten werd helemaal penibel toen de Sovjet-Unie rond de jaarwisseling Afghanistan binnenviel. De versomberde internationale verhoudingen maakten de ruimte voor Nederlandse voorbehouden en eigenzinnigheden alleen maar kleiner. De achterban van de loyalisten ging zich roeren. Sommige voorlieden wilden ver gaan. De Gaay Fortman, voormalig AR-voorzitter Veerman en onderkoning Ruppert bespraken met Hans de Boer of het tijd werd een nieuwe partij op te richten, los van het CDA. Opmerkelijk toch hoe de antirevolutionaire elite van de jaren vijftig en zestig de beoogd opvolger van Piet Steenkamp wilde losweten van het CDA. Hoe moeilijk hij het ook had met het CDA, De Boer liet zich hiertoe niet verleiden. 'Uiteindelijk was mijn inschatting, dat we ons vergisten in de tijdgeest. Ik heb gezegd: als jullie denken dat de jongere generatie voor hetzelfde enthousiast is, dan vergis je je. De secularisering gaat door. Kijk maar wat er van de PPR is overgebleven. We besloten loyaal te blijven aan het CDA.'⁹⁹

De val van Andriessen betekende niet dat de financiële teugels werden gevierd. Integendeel, de onbuigzame minister was nog niet vertrokken of de as Albeda-Lubbers begon op te schuiven in de richting die juist hij had bepleit. Albeda zegt dat de explosie van de energieprijzen van 1979 hem diep heeft beïnvloed. 'Mijn hele kijk op de economie

veranderde dat jaar. Bij Ruud ook.¹⁰⁰ De nieuwe schatkistbewaker, Fons van der Stee, kreeg meer beweging in de zaak dan Andriessen. Er was een nieuwe entente ontstaan: Van der Stee-Van Agt. Daarnaast overlegde Van der Stee – anders dan Andriessen – wél met Lubbers. Nog meer dan voorheen speelden de varianten van de fractieleider mee in het kabinetsberaad. De betere afstemming die zo mogelijk werd, had effect. De capriolen van minister Pais werden bijvoorbeeld een stuk minder doeltreffend dan onder Andriessen het geval was geweest. Van der Stee had minder behoefte Pais in brillen te evenaren en kende simpeler methoden om hem te kortwieken. Onderwijsstaatssecretaris De Jong maakte het van nabij mee. ‘Pas Fons bleek in staat Pais tegen de muur te drukken. Als hij bleef tegenstribbelen, hield Fons stug vol, het kon hem niet schelen of dat lang duurde. In de nacht voor prinsjesdag van 1980 lukte het Fons dan toch Pais op de knieën te krijgen. Van Agt was daar uiterst tevreden over, want die had al veel eerder met de man willen afrekenen.’ Het kabinet greep nu vaker naar lastenverzwaringen om de rekensommen kloppend te maken. Het nam de bocht naar stevig beleid in *slow motion*.

De leden van de ARP gaven nóg een signaal af dat voor links bedenkelijk was. De drie partijen waren met de voorbereiding op de Kamerverkiezingen van mei 1981 begonnen. Er zou wel één lijst zijn, maar de samenstelling ervan gebeurde nog afzonderlijk via die drie. Het CDA-bestuur mocht daarna een paar rechtstreekse leden aan de lijst toevoegen. Niet te veel natuurlijk, want al waren er al meer nieuwe CDA'ers dan CHU-leden, de oude toppers verslaptten hun greep niet. Zo stelde de ARP-leiding een advieslijst op, waarop de kandidaten van die bloedgroep waren gerangschikt. Bovenaan natuurlijk Hans de Boer. Heel hoog stond, als nieuweling op vijf, ideoloog Goudzwaard, die na enige publieke aarzelingen weer volop meedeed aan de commissie die het CDA-program voor de verkiezingen schreef. Zijn mislukte poging in het voorgaande jaar de komst van het CDA uit te stellen, had hem er niet van weerhouden in de voorste gelederen daarvan te willen meedoen.

In voorjaar 1980 ging deze advieslijst door de ARP-afdelingen. Er was geen houden meer aan. De loyalisten en Goudzwaard kelderden bij de stemmingen stuk voor stuk. De diepste val was die van Jan Nico Scholten, die van 9 naar 16 duikelde, een onverkiesbare plaats. Goudzwaard moest drie plaatsen prijsgeven. Hard was de klap voor Hans de Boer. Hij zakte van de eerste naar de vierde plek, achter Jan de Koning, Job de Ruiter en Jeltien Kraayeveld, drie bewindslieden van het kabinet met de liberalen.

Dit was geen tegenvaller meer, dit was een afrekening. De signalen uit de achterban van de voorbije jaren, juist ook uit de AR-gelederen, hadden zich samengebond. De achterban maakt nu eenmaal uiteindelijk de lijst, niet de partijtop. Twee kandidaten trokken hun consequenties. Hans de Boer maakte bekend dat hij na de fusie geen bestuurlijke positie meer zou bekleden naast het Kamerlidmaatschap. Goudzwaard schreef het partijbestuur een brief, waarin hij zijn medewerking aan het CDA opzegde. Hij wees de partijkoers en Van Agt als de schuldigen hiervan aan. Dat een beroep op de grondslag van het CDA niet werkte, zelfs in de ARP niet meer, vond hij ontstellend. 'Elke verwijzing naar de grondslag bewerkstelligt in het CDA eerder verdeeldheid dan eenheid, wekt eerder ergernis op dan bereidheid tot bezinning.'¹⁰¹

Een merkwaardige conclusie, want op hetzelfde moment ging het nieuwe Program van Uitgangspunten naar de partijraden. Dit was de eerste complete uitwerking van Goudzwaards eigen aanzet in *Niet bij brood alleen* en van het rapport *Grondslag en politiek handelen*. Goudzwaard was lid van de commissie, die dat program had opgesteld. Bereidheid tot bezinning was er meer dan ooit. Waar de bereidheid niet meer voor leek te bestaan was het tolereren van eigenzinnig gedrag op grond van een niet bespreekbaar beroep op beginselen. Ook op het andere punt was Goudzwaards verwijt merkwaardig. Niet het CDA-bestuur of Van Agt hadden hem terechtgewezen. Integendeel, direct na het raketten debat had Steenkamp de ergernis van sommige KVP-bestuurders getrotseerd om Goudzwaard en Aantjes met succes te bewegen te blijven meedoen in de commissie, die een nieuw verkiezingsprogramma zou schrijven.

Het was het ARP-kader in den lande dat de streep trok tussen politieke eensgezindheid en de ruimte voor een afwijkend beroep op de beginselen. Niet verwijzing daarnaar leidde tot verdeeldheid en ergernis, maar de schijn van het monopoliseren van principiële zuiverheid. Hans de Boer blikte zo terug op de situatie in de ARP van toen: 'Ik herinner me, dat Helmut Kohl eens tegen mij zei: "Hoe is het mogelijk, dat iemand met jouw standpunten voorzitter van een partij is, want dat zou niet moeten kunnen in een volkspartij. Daar horen de vleugels het niet voor het zeggen te hebben. Daar hoort het corpus de macht te hebben, het midden.'" Misschien is dat wel zo.'¹⁰²

Het vertrek van Goudzwaard splitste de werkgroep *Niet bij brood alleen*. Toen Steenkamp op het eerste congres van deze groep waarschuwde voor het monopoliseren van evangelische bewogenheid, kon hij niet weten hoe snel dat punt zich zou toespitsen. Binnen *Niet bij*

brood alleen trad een stroming naar voren, die ook niet-CDA'ers wilde betrekken bij het kritisch volgen van de partijkoers. Steenkamp waarschuwde ook daar indringend tegen, want dat zou de bereidheid ondermijnen om kritische kanttekeningen uit de werkgroep serieus te bespreken. Die waarschuwingen vielen niet goed. In de uitgave *Daar gaat het om* met de toespraken van het congres zijn de woorden van Steenkamp weggelaten, hoewel de cabaretliedjes van het pauzenummer wel werden afgedrukt.

Toen Goudzwaard het CDA verliet, ging een belangrijk deel van *Niet bij brood alleen* mee. Het latere samengaan van hun afsplitsing in GroenLinks met groepen als de CPN, die de christelijke inspiratie altijd vijandig of denigrerend tegemoet waren getreden, liet zien dat hun afzonderlijke opstelling een doodlopende weg was. Doordat de loyalisten voortdurend argwaan opriepen over hun houding tegenover de CDA-fusie, slaagden zij er niet in hun politieke en principiële accenten kracht te geven. Hun optreden in de Kamer voedde bij het kader die argwaan alleen maar, vooral na de val van Aantjes. Het heeft iets paradoxaals dat Lubbers' pogen de loyalisten binnenboord te houden het beeld van verdeeldheid eerder versterkte dan verzwakte. Het bevorderde de wens bij velen hier korte metten mee te maken.

De verdeeldheid in de CDA-fractie was na de rakettenkwesie en de val van Andriessen niet voorbij. Met enige regelmaat sloegen leden bij stemmingen overboord. Alleen rond de relaties met Zuid-Afrika had dat concreet effect, omdat ook enkele fractieleden buiten de loyalisten het kabinet daarin te volgzzaam naar de VVD vonden, Wim Deetman bijvoorbeeld. Dat verhinderde niet dat Lubbers een oogje op hem kreeg als één van de mensen voor de toekomst. Dat had Lubbers ook op de jurist Hans van den Broek, landbouwkenner Gerrit Braks en het economenduo Gerrit Gerritse-Bert de Vries.

Lubbers liet de jonge onderwijsspecialist Deetman in 1980 het heikele onderwerp van de abortuswetgeving behandelen; hoogst ongebruikelijk op het eerste gezicht. Een doordachte zet niettemin, want Deetman wekte niet de indruk pragmatisch of luchthartig met zo'n vraagstuk om te gaan. Tegelijkertijd had hij een scherp politiek gevoel en was als politicoloog van CHU-huize wars van juridische scherpslijperij. Lubbers kon hem zo uittesten als generalist én als paladijn. Deetman profileerde zich met succes als meer dan een vertegenwoordiger van de confessionele scholenkoepels.

Ook Gerrit Braks, voor wie in 1977 in Brabant campagne was gevoerd met de leus *Wees niet laks, stem Braks*, bleek voor het hogere ge-

roepen. Toen Fons van der Stee zich voor zijn vriend Dries opofferde en overstapte naar Financiën, werd de landbouwspecialist minister. Al snel bleek de nieuwe minister een aanwinst voor het CDA. Zijn eenvoud en helderheid spraken aan, zeker bij het groene front. Gerrit Braks was een levend voorbeeld van de emancipatie van het katholieke volk. Het gezin Braks kwam berooid uit de oorlog, de boerderij was verwoest en door evacuaties hadden de kinderen nauwelijks lagere school gevolgd. Als enige van zijn generatie haalde hij later de hbs. 'Ik zal het nooit vergeten hoe blij ik was. Ik vertelde het zelfs mensen in de treincoupé dat ik het staatsexamen had gehaald,' vertelt Braks glunderend. 'Ik kreeg ineens kansen die eerder onbestaanbaar waren geweest voor iemand uit een eenvoudig boerenmilieu.'

Braks brak door vele sociale grenzen heen, maakte carrière in Brussel en bij de machtige landbouwkoepel NCB. Daar moest hij Pierre Lardinois als secretaris min of meer opvolgen toen die minister werd. 'Dat was een indringende ervaring, daar heb ik geleerd hoe je met boerenorganisaties moet omgaan. Hoe je een zaal met mensen vol zorgen moet toespreken.' In zijn studententijd had hij de internationale wereld leren kennen en kennis gemaakt met de voorzitter van de katholieke koepel van studentenbonden: Ruud Lubbers. 'De verschillen tussen ons waren enorm, zo'n heel andere achtergrond drukt een stempel op je relatie met elkaar. Ruud was de welgestelde ondernemerszoon en ik een boerenjongen. Maar door onze gemeenschappelijke katholieke achtergrond begrepen we elkaar goed en konden we het veelal goed met elkaar vinden.'

Toen Hans de Boer vlak voor de zomer van 1980 bekendmaakte niet langer in te zijn voor een bestuurspositie in het CDA, moest een alternatief worden gezocht voor de opvolging van Steenkamp. Waar was in de ARP een figuur te vinden die niet zo belast was met de troebelen van de voorbije tijd? Die moest er snel zijn met het oog op de fusie in oktober. 'Jan de Koning was in die tijd al een soort Haarlemmerolie. Hij woonde in Voorschoten en daar kwam zijn opvolger als boerenvoorman vaak aan huis. Die woonde zowat om de hoek,' vertelt Ries Smits. Die boerenleider heette Piet Bukman.

Begin jaren zeventig was Bukman al in het AR-partijbestuur gekomen dankzij De Koning. 'Ik ben een beetje achter Jan de Koning aangehobbeld. Bij de CBTB, bij het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties, overal kwam ik Jan tegen. Toen Jan in 1971 in de Kamer kwam en hij zijn zetel in het partijbestuur moest opgeven, zei hij: daar moet een boer in, dat zou wat voor jou wezen.'

Piet Bukman hoorde tot de mannenbroeders die de komst van het CDA verwelkomden. 'Die opvatting kon leiden tot complete onthoofding,' grinnikt hij. Toen hij in 1975 met acht ARP-voorlieden opriep tot meer elan in de samenwerking met KVP en CHU kregen zij dat voor de kiezen. 'De oude Gaay was des duivels: dit soort ondermijning kon de AR niet hebben. Wij wilden het fusieproces in de goeie richting duwen door niet alles te beleggen met hypotheeken. We zeiden: maak het wantrouwen in de ander toch ondergeschikt aan het vertrouwen in jezelf. Dat gedoe van die *bloedgroefhypotheken*, er hing af en toe een sfeertje van: als jullie de wc niet laten schoonmaken door iemand van de AR, dan gaat de fusie niet door.'

Niet zo vreemd dus dat De Koning Piet Bukman naar voren schoof. 'Men is gaan kijken naar iemand die niet zozeer het erfgoed der vaderen almaar verdedigde, naar iemand die wat zag in het CDA. Bovendien was ik voorzitter van een vrij grote organisatie met een gemengde confessionele samenstelling en niet *outspoken* links of rechts.' Het dagelijks bestuur van de ARP droeg hem voor, Sytze Faber werd de pro forma tegenkandidaat. Voor CHU en KVP was de loyalist Faber door zijn gedrag in de fractie onbespreekbaar, zodat Bukman als vanzelf voorzitter kon worden, ook al was hij buiten de ARP nauwelijks bekend. Ries Smits, die partijsecretaris zou worden: 'Ik had nog nooit van hem gehoord. Tijdens een sessie met het campagneteam in Lage Vuursche meldde het acht-uurjournaal dat Piet Bukman voorzitter zou worden. Ze interviewden hem in Frankrijk, waar hij was voor de CBTB. Onze pr-adviseur, Jan Groenendijk, zei na de uitzending meteen: daar hoeft je niks aan te veranderen, goeie vent. Bukman was onbevangen, niet gemaakt.'

Bukman was ook in ander opzicht een man van Jan de Koning. Net als deze bepleitte hij in kleine kring dat het CDA weer met de PvdA moest regeren om de harde ingrepen te realiseren die nodig waren om de economie er weer bovenop te helpen. De CDA-top beseftte dat dit voor Van Agt een hopeloos vooruitzicht moest zijn. Zij kon zich dan ook voorstellen dat Ruud Lubbers de CDA-lijst zou gaan trekken. Dit verhoogde de spanning en maakte Van Agt alert. Zo'n situatie daagde het 'koppig mannetje' uit.

Op staatsbezoek in de Oost vertelde Dries van Agt doodleuk – op tv vanuit Balikpapan, in batik-tropenhemd uitgedost – dat hij volgaarne bereid was de lijst van het CDA aan te voeren. Wie nog iets anders in de mouw had, had het nakijken. Van Agt vertrouwde op de vrees voor de achterban. De nieuwe partijvoorzitter Bukman zag dat ook: 'Onder

die omstandigheden was het niet handig om te wisselen van trekpaard. Van Agts kabinet werd alleen niet de inzet van de verkiezingen. Dat kon niet nadat je zó langs het randje had gebalanceerd en afhankelijk was geweest van de genade van een of twee loyalisten.'

Van Agt nam verder een houding van berusting aan. Hij steunde zijn kameraad Van der Stee om van *Bestek '81* nog iets te redden. Van Agt had geen illusies meer over het nuttig effect. 'Door te gaan voor Albeda en contra Andriessen heeft Ruud *Bestek '81* totaal gefrustreerd. Er zat niet meer in? Vooruit dan maar. Het is waar, hij moest die fractie bij elkaar zien te houden. Dat is ook zo. En moeten wij Ruud nou daarvoor dankbaar zijn? Dat is één van de hamvragen.' Op plechtige toon zegt Van Agt: 'Ja, daar moeten wij Ruud dankbaar voor zijn.' Hij trekt vergenoegd aan zijn sigaartje en kijkt met een spottend lachje voor zich uit.

Noten

- 1 J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam, 1992; blz. 89 (hierna: Zijlstra)
- 2 Zijlstra, blz. 102
- 3 *De Groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Franeker, 1980; blz. 26 (hierna: Groei)
- 4 Zijlstra, blz. 133
- 5 Idem
- 6 *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formatie-urs*. R. Stevens, L. Giebels, P. Maas (redactie), Nijmegen/Den Haag, 1994; blz. 149 (hierna: Formatiedagboeken)
- 7 Formatiedagboeken, blz. 155
- 8 Groei, blz. 32
- 9 Idem, blz. 58
- 10 J.P. Rehwinkel, *De Minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* Zwolle, 1991; blz. 148 (hierna: Rehwinkel 1991)
- 11 Zijlstra geeft deze analyse voedsel, blz. 170-171
- 12 Idem, blz. 173
- 13 Groei, blz. 60
- 14 Idem, blz. 59
- 15 Idem, blz. 37
- 16 D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. Den Haag, 1992; blz. 66 (hierna: Verkuil)
- 17 Groei, blz. 62; *CDA Jaarboek 1993-1994*, Den Haag, 1993; blz. 131 (hierna: Jaarboek '93-'94)
- 18 *De Unie waarin we ons thuis voelden*. A.J. van Dulst (redactie), Den Haag, 1980; blz. 111
- 19 Jaarboek '93-'94, blz. 131
- 20 Groei, blz. 63
- 21 A. Joustra en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek*. Baarn, 1989; blz. 103 (hierna: Joustra 1989)
- 22 Groei, blz. 56 en 62
- 23 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *Elseviers Magazine*, 16 oktober 1976; Groei, blz. 194; *de Volkskrant*, 4 oktober 1951; *De Nieuwe Linie*, 16 mei 1964; *Vrij Nederland*, 25 december 1976; *Haagse Post*, 19 april 1972; *De Tijd*, 1 april 1972; Verkuil, blz. 72.
- 24 J. Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek*. Amsterdam, 1995; blz. 165 (hierna: Stam)
- 25 Stam, blz. 28 en 33. Ritzen schafte deze democratisering af zodra het CDA niet meer meeregeerde.
- 26 J. Blokker, *de Volkskrant*, 14 oktober 1995, over: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*. Boom, 1995.
- 27 Groei, blz. 42
- 28 Verkuil, blz. 85
- 29 Groei, blz. 161
- 30 Jaarboek '93-'94, blz. 133-34

- 31 Idem, blz. 132
- 32 Formatiedagboeken, blz. 203-04
- 33 Groei, blz. 161
- 34 Idem, blz. 71
- 35 Verkuil, blz. 101
- 36 Idem, blz. 73
- 37 Idem, blz. 115
- 38 Rehwinkel 1991, blz. 153
- 39 Jaarboek '93-'94, blz. 135
- 40 Formatiedagboeken, blz. 216-17 en 269
- 41 Formatiedagboeken, blz. 262-63
- 42 De journalist Henry Faas is destijds bij het verkeerde voormalige Duitse strafkamp in Drenthe op zoek geweest naar bevestigingen van informatie die hij had gekregen. H. Faas, *Termieten en muskieten. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek*. Amsterdam (1988); blz. 162-63
- 43 J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, 1974; blz. 84 en 91-92
- 44 Groei, blz. 95
- 45 Document D 28/74, 12 maart 74
- 46 *Documentatie Verkiezingen* 1974, blz. A2-A3
- 47 C. Romme, *Katholieke Politiek*, augustus 1953, blz. 63
- 48 J. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht*, Amsterdam, 1978; blz. 181-182
- 49 Zijlstra, blz. 242-244
- 50 *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag (1976); blz. 16 (hierna: Woudschoten)
- 51 *Gerede Twijfel*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1973; blz. 28-29
- 52 Woudschoten, blz. 18 en Verkuil, blz. 146
- 53 Groei, blz. 123-24
- 54 Woudschoten, blz. 39-40
- 55 Groei, blz. 123-24
- 56 Groei, blz. 194
- 57 Woudschoten, blz. 97
- 58 Groei, blz. 137
- 59 Groei, blz. 132
- 60 Woudschoten, blz. 107-09
- 61 Woudschoten, blz. 135
- 62 W. Fortuyn, *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Expansie en stagnatie*. Deventer, 1983; blz. 184
- 63 Rehwinkel 1991, blz. 152-153. Zie voor eenzelfde recente PvdA-analyse: J. van den Berg en R. Bouwman, *Rottenbergs Den Uyl-mythe*, in: *Socialisme en Democratie*, 11-1997.
- 64 Rehwinkel 1991, blz. 116-17 en 119
- 65 *Niet Bij Brood Alleen*, CDA, 1976; blz. 8
- 66 Verkuil, blz. 170 en 288. Begin oktober 1976 meldde *Elsevier* dat Biesheuvel met 18 procent de polls aanvoerde.
- 67 Zijlstra, blz. 253; Verkuil, blz. 170
- 68 Joustra 1989, blz. 147
- 69 Groei, blz. 146
- 70 Joustra 1989, blz. 148. Het verhaal daarin dat KVP-minister Ruud Lubbers onthutst vernam van ARP-leider Aantjes hoe de uiteindelijke uitkomst van de lijsttrekkersdiscussie binnen de KVP was, en dat *en plein public* op een trap in de Tweede Kamer, komt ons sterk voor.
- 71 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *HP/De Tijd*, 1 maart 1996; *Nijmeegs Dagblad*, 7 juli 1971; *Elsevier*, 11 maart 1972 en 29 maart 1975; *de Volkskrant*, 3 januari 1981; J. Tromp, *Voor de dwel niet bang*, blz. 171-72; *Haagse Post*, 29 maart 1975; *Trouw*, 2 maart 1996; *De Tijd*, 22 oktober 1976.

- 72 M. Matalin en J. Carville, *All's fair. Love, War and running for President*, New York, 1994; blz. 173 (hierna: Matalin)
- 73 Verkuil, blz. 180
- 74 *Trouw*, 26 mei 1977
- 75 *Trouw*, 24 februari 1996
- 76 *Trouw*, 17 februari 1996
- 77 *Winkler Prins Encyclopedisch Jaarboek 1978*, Amsterdam/Brussel, 1978; blz. 208
- 78 *Trouw*, 2 december 1995
- 79 *Trouw*, 25 november 1995
- 80 Verkuil, blz. 190. Dat hij deze drie ministers 'tweede keus' noemt, is verwonderlijk. Hun rol in dit kabinet en volgende kabinetten bewees dat zij politieke zwaargewichten waren verzeleken met Boersma en de (ook gevraagde) bestuurlijk onervaren Goudzwaard.
- 81 Verkuil, blz. 187
- 82 J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer, 1988; blz. 53 (hierna: Toirkens)
- 83 *Gespreide Verantwoordelijkheid*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag, 1978; blz. 20-23
- 84 Groei, blz. 167
- 85 H. Schmidt, *Menschen und Mächte*, Berlijn, 1990; blz. 90 (hierna: Schmidt)
- 86 Schmidt, blz. 231
- 87 Joustra 1989, blz. 151-52
- 88 Stam, blz. 103-04
- 89 *NRC*, 4 april 1996
- 90 Schmidt, blz. 232
- 91 *Nederland en de kernwapens. Een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985*. Atlantische Commissie, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1987; blz. 123 (hierna: Kernwapens)
- 92 H.J. Neuman, *Het voorbehoud*. Nijmegen, 1984; blz. 15-17
- 93 Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie*, Amsterdam, 1990; blz. 342
- 94 *Het succes van Lubbers*, J.J. Lindner (redactie), z.j.; blz. 72 en 83
- 95 Kernwapens, blz. 142 en *Trouw*, 21 december 1979
- 96 Toirkens, blz. 60-63
- 97 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Joustra 1989, blz. 31, 36, 134, 151 en 259; *Elsevier*, 9 februari 1974 en 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 10 augustus 1974; *Trouw*, 30 december 1975; *De Tijd*, 6 mei 1977; *Haagse Post*, 25 november 1978; *NRC*, 4 november 1989 en 4 november 1993; *HP/De Tijd* van 12 november 1993
- 98 Dagboek P.G. Kroeger, 31 oktober 1979
- 99 *Trouw*, 25 november 1995
- 100 Joustra 1989, blz. 175
- 101 Groei, blz. 174 en Verkuil, blz. 217
- 102 *Trouw*, 25 november 1995
- 103 Aantekeningen P.G. Kroeger van AB-CDJA 10 januari 1981
- 104 Dagboek P.G. Kroeger, 14 mei 1981
- 105 Idem, 15 mei 1981
- 106 Idem, 26 mei 1981
- 107 *De Telegraaf*, 27 mei 1981
- 108 H. Nietsch, *Leerling en meester*, Amsterdam, 1993; blz. 157 (hierna: Leerling)
- 109 Deze en andere citaten uit deze kabinetsformatie komen uit de aantekeningen t.b.v. de notulen van de CDA-fractie, die door P.G. Kroeger werden gemaakt, alsmede uit diens dagboeken van die maanden
- 110 Zijlstra, blz. 247
- 111 Verkuil, blz. 227
- 112 Leerling, blz. 154
- 113 Dagboek P.G. Kroeger, 10 fe-

bruari, 3 maart en 23 maart 1982. Banenplanmaker Ritzen trachtte op de valreep via de politiek assistent van CDA-staatssecretaris van Onderwijs Deetman greep te herwinnen. Tevergeefs. Een kennismakingsgesprek werd door de val van het kabinet doorkruist

114 Zie ook wat de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, George Shultz, over deze fase meldt in zijn memoires (blz. 272 en 292). George P. Shultz, *Turmoil and Triumph*, New York, 1993

115 Dagboek P.G. Kroeger, 11 juni 1982; Stam, blz. 111

116 Leerling, blz. 154

117 Joustra 1989, blz. 239

118 Leerling, blz. 153

119 Dagboek P.G. Kroeger, 13, 14 en 15 juli 1982

120 Toirkens, blz. 156

121 Leerling, blz. 154-55

122 *Vrij Nederland*, 26 december 1987

123 Dagboek P.G. Kroeger, 13 oktober 1982

124 Leerling, blz. 154-55

125 Dagboek P.G. Kroeger, 25 en 26 oktober 1982

126 Stam, blz. 111 en 113-14

127 Leerling, blz. 155

128 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit de overdenking die ds C.A. ter Linden hield tijdens de dienst ter nagedachtenis van Jan de Koning in de Kloosterkerk in Den Haag, 14 oktober 1994; *Haagsche Courant*, 10 oktober 1994; ANP, 11 oktober 1994, *Elsevier*, 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 29 september 1990; *de Volkskrant*, 11 maart 1989; *De Gelderlander*, 10 oktober 1994

129 Embargo-exemplaar Regeringsverklaring 22 november 1982

130 Toirkens, blz. 107 en 142

131 Dagboek P.G. Kroeger, 22 november 1982. De Kamer kortte vervolgens 1,85 procent om de klap tussen hogere en lagere onderwijzers-salarissen verder uit te smeren

132 Joustra 1989, blz. 154-55

133 Scholtens behendigheid bleek nog lang nadien. Jaren na zijn vertrek reisde hij de wereld rond als voorzitter van een anti-apartheidsorganisatie van parlementariërs, ook al was hij allang geen volksvertegenwoordiger meer

134 Kernwapens, blz. 163 en 187-89

135 Notities P.G. Kroeger van de bijeenkomst van 10 november 1983

136 Toirkens, blz. 118-20

137 NRC, 20 januari 1984

138 *De Tijd*, 15 mei 1989

139 M. Metzke, *De stranding*, Nijmegen, 1995; blz. 110

140 NRC, 6 april 1984

141 Rehwinkel 1991, blz. 118

142 Toirkens, blz. 125

143 Stam, blz. 112

144 Lubbers en Deetman pasten deze methode ook bij anderen toe, oppositieleider Kok bijvoorbeeld. Hem werd net zo'n logo-loos memo aangeleverd met een analyse van studie-financieringsproblemen om hem te helpen zijn fractiecollega Jacques Wallage koest te houden. Dagboek P.G. Kroeger, 11 december 1987

145 NRC, 13 december 1984

146 NRC, 21 december 1996

147 Kernwapens, blz. 201

148 Dagboek P.G. Kroeger, 11 november 1985; NRC, 1 november 1985

149 P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet Lubbers-Kok*, Amsterdam, 1994; blz. 75 (hierna: Rehwinkel 1994)

- 150 Dagboek P.G. Kroeger, 23 november 1985
- 151 *CDActueel*, 30 juni 1984
- 152 Persbericht speech Deetman en *CDActueel*, 7 december 1985; *Het Vrije Volk*, 24 december 1985
- 153 Dagboek P.G. Kroeger, 8 en 9 januari 1986
- 154 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
- 155 Dagboek P.G. Kroeger, 18 april 1985 en 28 augustus 1985
- 156 NRC, 28 oktober 1985
- 157 Dagboek P.G. Kroeger, 7 april 1986
- 158 Idem, 22 april 1986
- 159 Idem, 10 mei 1986
- 160 J. van Thijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet-Lubbers*, Amsterdam, 1986; blz. 245
- 161 NRC, 22 mei 1986
- 162 *HP/De Tijd*, 14 april 1995
- 163 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
- 164 Dagboek P.G. Kroeger, 1 juli 1986 en 10 januari 1986
- 165 Leerling, blz. 159
- 166 Dagboek P.G. Kroeger, 3 september 1986
- 167 Idem, 2, 3, 9 en 10 juli 1986
- 168 J. Dohmen, *De Vriendenrepubliek*, blz. 59-61
- 169 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Bibeb et al., *Elco Brinkman*, Kampen, 1993, blz. 31 en 39; *HP/De Tijd*, 20 december 1991; *de Volkskrant*, 21 november 1984, 16 februari 1985, 18 november 1989, 12 mei 1990; J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, blz. 141; *Avenue*, september 1993; *Vrij Nederland*, 11 juni 1983, 21 april 1984; *De Tijd*, 20 april 1990; *Haagse Post*, 3 maart 1983; *Het Parool*, 7 oktober 1989; J. Tromp, *Deining aan Zee*, blz. 72.
- 170 Televisieprogramma *De Keuze*, 22 juli 1995
- 171 Stam, blz. 120-21
- 172 Dagboek P.G. Kroeger, 27 november en 1 december 1987
- 173 *Elsevier*, 23 januari 1988
- 174 *Vrij Nederland*, 26 december 1987
- 175 Dagboek P.G. Kroeger, 15 en 24 februari 1988. Dit voorstel kwam trouwens uit *Liberaal Bestek* van de vvd en was eerder door Oostlander met Klop gelanceerd als vorm van versterking van het maatschappelijk middenveld. Deetman blokkeerde dit voorstel omdat hij een duidelijke keuzemogelijkheid ideologisch veel juistter vond: wie openbaar onderwijs wil krijgt dat, maar de Grondwet garandeert terwille van de geestelijke vrijheid aan anderen dan wel het eigen, levensbeschouwelijk onderwijs
- 176 Stam, blz. 112. De ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd om Lubbers en Deetman in deze discussie op één lijn te krijgen: dit idee leverde besparing op, maar was tegelijk een pluspunt voor de studenten
- 177 Leerling, blz. 159
- 178 NRC, 6 juni 1988
- 179 Dagboek P.G. Kroeger, 16 juni 1988
- 180 M. van Poelgeest, *Zo doen wij dat dus*, Amsterdam, 1990; blz. 143-44
- 181 Dagboek P.G. Kroeger, 17 augustus 1989
- 182 Idem, 16 augustus 1989
- 183 NRC, 7 september 1989
- 184 Rehwinkel 1994, blz. 18
- 185 *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen (redactie), Amsterdam, 1996; blz. 218
- 186 Rehwinkel 1994, blz. 115

- 187 NRC, 22 maart 1990
- 188 *Der Spiegel*, nr. 40, 1996; NRC, 10 november 1989; H. Teltschik, 329 *Tage. Innenansichten der Einigung*, Berlijn, 1991; blz. 11-16 (hierna: Teltschik)
- 189 Teltschik, blz. 38
- 190 Idem, blz. 66
- 191 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1992; blz. 69-70 (hierna: Ornstein)
- 192 Dagboek P.G. Kroeger, 19 september 1990
- 193 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap*, Amsterdam, 1993; blz. 69
- 194 Ornstein, blz. 74
- 195 Rehwinkel 1994, blz. 245-46
- 196 Deze analyse gaf hij vlak voor zijn overlijden in het *CDA-jaarboek 1994-1995*, blz. 98
- 197 Rehwinkel 1994, blz. 122 en 246; Dagboek P.G. Kroeger, 18 maart 1991
- 198 Ornstein, blz. 134
- 199 Rehwinkel 1991, blz. 147
- 200 Dagboek P.G. Kroeger, 28 augustus 1991
- 201 J. van Sinderen en P.M. Waasdorp, *Het aanbodbeleid van drie kabinetten-Lubbers*, in: *ESB*, 21 september 1994, blz. 848-52
- 202 F. de Kam, *Jaarboek Overheidsuitgaven 1995*, deel 1, hoofdstuk 1, 100, Den Haag 1994; blz. 10-16 (hierna: De Kam)
- 203 Rehwinkel 1994, blz. 152
- 204 Rehwinkel 1991, blz. 217-18
- 205 *de Volkskrant*, 10, 15 en 19 februari 1992
- 206 Program van Uitgangspunten van het CDA, 1992, blz. 9
- 207 Brief van L.C. Brinkman aan J. van Gennip van 15 januari 1992
- 208 Brief met bijlage-notitie van R. Lubbers aan J. van Gennip van 6 januari 1992
- 209 Brief van A. Zijderveld aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van 23 december 1991
- 210 Rehwinkel 1994, blz. 22-23
- 211 Idem, blz. 250-252
- 212 Idem, blz. 254
- 213 Dagboek P.G. Kroeger, 27 januari 1993
- 214 *de Volkskrant*, 31 december 1994
- 215 *Trouw*, 27 december 1995
- 216 Het is niet onwaarschijnlijk dat Kok en Lubbers voor de toen actuele technolease-constructies rond Philips en de Rabobank liever een wat dynamischer en plooibaarder niet-fiscalist op die stoel hadden
- 217 Rehwinkel 1994, blz. 135
- 218 De Kam, blz. 10-16
- 219 Joustra 1989, blz. 28
- 220 C. Bremmer, *Van 54 naar 34*, blz. 25-26 (hierna: Bremmer)
- 221 Rehwinkel 1994, blz. 166-69. Overigens liet de Bush-campagne zich wél door John Majors aanpak leiden, terwijl de Clinton-campagne primair de lessen van de blunders van Labour trok. Zie Matalin, blz. 374-78.
- 222 Rehwinkel 1994, blz. 234
- 223 *Jaarboek '93-'94*, blz. 136-37
- 224 *Vrij Nederland*, 25 december 1993
- 225 Memo W. van de Camp aan L.C. Brinkman van 6 januari 1994
- 226 M. Henneman, Logboek CDA-campagne, in: *Met Brinkman op campagne*, Amsterdam 1994 (hierna: Henneman)
- 227 Bremmer, blz. 31
- 228 Idem, blz. 37
- 229 *de Volkskrant*, 7 april 1994

- 230 Idem, 9 april 1994
- 231 Idem, 16 april 1994
- 232 E. van Thijn, *Retour Den Haag*, Amsterdam, 1994; blz. 206 (hierna: Van Thijn)
- 233 *CD-Verkenningen*, nr. 7-8, 1994
- 234 Henneman en ook: *de Volkskrant*, 9 april 1994
- 235 *Vrij Nederland*, 23 april 1994
- 236 Van Thijn, blz. 230. De medicus en PvdA-Kamerlid Rob Oudkerk meldde later (*de Volkskrant*, 16 oktober 1995) dat Hirsch Ballins noodkreet gegrond was. Al was de relatie die deze legde met de gevreesde komst van 'een CDA-loos kabinet' voor Oudkerk een reden tot boosheid geweest, 'het signaal vond ik terecht'. Wat de bezuinigingseis van De Nederlandse Bank betreft: het kabinet-Kok heeft na 1994 18 miljard gesneden. Duisenberg kreeg bijna zijn zin, kortom
- 237 Bremmer, blz. 34
- 238 *de Volkskrant* en *NRC*, 4 mei 1994; zie ook het *Rapport van de Evaluatiecommissie*, de zogeheten 'commissie-Gardeniers', CDA, Den Haag, juli 1994.
- 239 Idem, blz. 25. In deze passage van dit rapport wordt gesteld dat na Bergschenhoek het 'feitelijk onjuiste beeld' was ontstaan 'dat leden van het kabinet de fractieleiding voor een voldongen feit hadden geplaatst'. Niet verklaard werd waarom dit 'onjuiste beeld' vervolgens zo lastig te ontzenuwen of weg te nemen bleek. In dit boek (zie ook Thijs Wöltgens' impliciete relaas in Rehwinkel 1994) blijkt dat dat beeld feitelijk juist was. De eerder aangehaalde uitlatingen van Lubbers op 14 mei 1994 wijzen bovendien in diezelfde richting.